

Comparative Turkish Dialects *and* Literatures

*Official journal of Atatürk University Faculty of Letters,
Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures*

Sayı / Issue 7 • Mayıs / May 2025

EISSN 2822-4795

<https://dergipark.org.tr/en/pub/ctdal>

Comparative Turkish Dialects and Literatures

CHIEF EDITOR / BAŞ EDITÖR

Hüseyin BAYDEMİR

Atatürk University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

EDITOR / EDITÖR

Reyhan KARKINLI

Atatürk University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

FIELD EDITORS / ALAN EDITÖRLERİ

South-West Turkic Dialects and Literatures / Güney-Batı Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

Almaz ULVİ BINNATOVA

Azerbaijan National Academy of Sciences, Department of Azerbaijan-Turkmenistan-Uzbekistan Relations, Baku, Azerbaijan
Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi, Türkmənistan-Özbəkistan İlişkileri Bölümü, Bakü, Azərbaycan

Güliden SAĞOL YÜKSEKKAYA

Marmara University, Department of Turkish Language and Literature, Istanbul, Türkiye
Marmara Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul, Türkiye

İhsan KALENDEROĞLU

Gazi University, Department of Turkish and Social Sciences Education, Ankara, Türkiye
Gazi Üniversitesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Ankara, Türkiye

Ülkü ELİUZ

Karadeniz Technical University, Department of Turkish Language and Literature, Trabzon, Türkiye
Karadeniz Teknik Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Trabzon, Türkiye

South-East Turkic Dialects and Literatures / Güney-Doğu Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

Alimcan İNAYET

Ege University, Department of Turkish Folklore, Izmir, Turkey
Ege Üniversitesi, Türk Halk Bilimi Bölümü, İzmir, Türkiye

North-West Turkic Dialects and Literatures / Kuzey-Batı Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

Çulpan ZARİPOVA ÇETİN

Kafkas University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Kars, Türkiye
Kafkas Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kars, Türkiye

Janar SUINZHANOVA

Ahmet Yesevi University, Department of Kazakh Philology, Turkestan, Kazakhstan
Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazak Filolojisi Bölümü, Türkistan, Kazakistan

North-East Turkic Dialects and Literatures / Kuzey-Doğu Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

İbrahim DİLEK

Ankara Hacı Bayram Veli University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Ankara, Türkiye
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, Türkiye

Mehmet Fatih KIRIŞÇIOĞLU

Ankara Hacı Bayram Veli University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Ankara, Türkiye
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, Türkiye

Chuvash Turkic Dialects and Literatures / Çuvaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

Bülent BAYRAM

Kırklareli University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Kırklareli, Türkiye
Kırklareli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kırklareli, Türkiye

ETHICS EDITOR / ETİK EDITÖR

Hacı İbrahim DELİCE

Afyon Kocatepe University Department of Turkish Language and Literature, Afyon, Türkiye
Afyon Kocatepe Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Afyon, Türkiye

INTERNATIONAL EDITORIAL BOARD / ULUSLARARASI YAYIN KURULU

Bahadır GÜCÜYETER

Atatürk University, Department of Social Sciences and Turkish Education, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü, Erzurum, Türkiye

Dilnoza JAMOLITDINOVA

Kokand State Pedagogical Institute, Department of Primary Education, Kokand, Uzbekistan
Hokand Devlet Pedagoji Enstitüsü, Özbek Dili Bölümü, Hokand, Özbekistan

Erdoğan UYGUR

Ankara University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Ankara, Türkiye
Ankara Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, Türkiye

Hayrullah HAMIDOV

Tashkent State Oriental University, Department of Translation Science and International Journalism, Tashkent, Uzbekistan
Taşkent Devlet Şarkinaslık Üniversitesi, Çeviri Bilimi ve Uluslararası Gazetecilik Bölümü, Taşkent, Özbekistan

Gülhan ATNUR

Atatürk University, Department of Turkish Language and Literature, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum, Türkiye

Nazgül TURDUBAEVA

Jusup Balasagun Kyrgyz National University, Department of Kyrgyz Literature, Bishkek, Kyrgyzstan
Yusup Balasagun Kırgız Milli Üniversitesi, Kırgız Edebiyatı Bölümü, Bişkek, Kırgızistan

Naciye ATA YILDIZ

Ankara Hacı Bayram Veli University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures (emekli), Ankara, Türkiye
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü (retired), Ankara, Türkiye

Sedat ADIGÜZEL

Atatürk University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

Selahittin TOLKUN

Anadolu University, Department of Turkish Language and Literature, Eskişehir, Türkiye
Anadolu Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eskişehir, Türkiye

Süleyman EFENDİOĞLU

Atatürk University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye

Zaynabidin ABDIRASHIDOV

Ankara Hacı Bayram Veli University, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Ankara, Türkiye
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, Türkiye

Ayabek BAINIYAZOV

Southern Kazakhstan State Pedagogical Institute, Department of English, Shymkent, Kazakhstan
Güney Kazakistan Devlet Pedagoji Enstitüsü, İngilizce Bölümü, Çimkent, Kazakistan

Comparative Turkish Dialects and Literatures

Elxan YURDOĞLU MEMMEDOV

Azerbaijan National Academy of Sciences
Nakhchivan Branch, Folklore Department,
Nakhchivan, Azerbaijan
*Azərbaycan Milli İlimlər Akademisi Naxçıvan Şubəsi,
Folklor Bölümü, Naxçıvan, Azərbaycan*

Selcan SAĞLIK ŞAHİN

Ankara University, Department of Contemporary
Turkish Dialects and Literatures, Ankara, Türkiye
*Ankara Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve
Edebiyatları Bölümü, Ankara, Türkiye*

Mira TUMONBAEVA

Ishak Razzakova Kyrgyz State Technical University, ,
Department of Kyrgyz Language, Bishkek,
Kyrgyzstan
*İshak Razzakova Kırgız Devlet Teknik Üniversitesi,
Kırgız Dili Bölümü, Bişkek, Kırgızistan*

Nuray ALİYEVA

Azerbaijan National Academy of Sciences
Nakhchivan Branch, , Department of Linguistics,
Nakhchivan, Azerbaijan
*Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi Naxçıvan
Şubəsi, Dilbilim Bölümü, Naxçıvan, Azərbaycan*

Neşe ERENOĞLU

Nevşehir Hacı Bektaş Veli University, Department
of Contemporary Turkish Dialects and Literatures,
Nevşehir, Türkiye
*Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Çağdaş Türk
Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Nevşehir, Türkiye*

Recai KIZILTUNÇ

Atatürk University, Department of Contemporary
Turkish Dialects and Literatures, , Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve
Edebiyatları Bölümü, Erzurum, Türkiye*

Reyila KAŞGARLI

Istanbul University, Department of Contemporary
Turkish Dialects and Literatures, Istanbul, Türkiye
*İstanbul Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve
Edebiyatları Bölümü, İstanbul, Türkiye*

Tahir AŞIROV

Turkmenistan Academy of Sciences, Department of
History, Ashgabat, Turkmenistan
*Türkmenistan Bilimler Akademisi, Tarih Bölümü,
Aşgabat, Türkmenistan*

Tuna BEŞEN DELİCE

Afyon Kocatepe University, Department of
Contemporary Turkish Dialects and Literatures,
Afyon, Türkiye
*Afyon Kocatepe Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri
ve Edebiyatları Bölümü, Afyon, Türkiye*

Özlem KURT

International Balkan University, Department of
Turkish Language Teaching, Skopje, Macedonia
*Uluslararası Balkan Üniversitesi, Türkçe Eğitimi
Bölümü, Üsküp, Makedonya*

FOREIGN LANGUAGE EDITORS / YABANCI DİL EDITÖRLERİ

İngilizce Dil Editörü / English Language Editor

Kubilay GEÇİKLİ

Atatürk University, Department of English
Language and Literature, Erzurum, Türkiye
*Atatürk Üniversitesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı
Bölümü, Erzurum, Türkiye*

Rusça Dil Editörü / Russian Language Editor

Fatma YANIKÖREN

National Defense University, Department of
Foreign Languages, Ankara, Türkiye
*Milli Savunma Üniversitesi, Yabancı Diller Bölümü,
Ankara, Türkiye*

Comparative Turkish Dialects and Literatures

HAKEM LİSTESİ / REVIEWER LIST

Caşteğin Turgunbayer

Emine Güven

Go'zaxon Muhammadjonova

İlker Tosun

Mehmet Özeren

Mustafa Kundakçı

Nadirhan Hasan

Nilufar Yuldosheva

Nodira Egamqulova

Salima Mirzayeva

Comparative Turkish Dialects and Literatures

AIMS AND SCOPE

Comparative Turkish Dialects and Literatures aims to publish studies of the highest scientific caliber in the field of Contemporary Turkish dialects and literatures.

Comparative Turkish Dialects and Literatures publishes research, review and book review articles that will contribute to the literature on Contemporary Turkish dialects and literatures. The main purpose of the journal is to disseminate the scientific knowledge produced in the field of related to scientific language, literature and culture to a wide platform. In doing so, the journal aims to bring together researchers, educational practitioners and policy makers at a common intersection.

The target audience of the journal consists of researchers who are interested in or working in the field of Contemporary Turkish dialects and literatures.

Comparative Turkish Dialects and Literatures is currently indexed in DOAJ, ERIH Plus, MLA, and Gale Cengage.

To guarantee that all papers published in the journal are maintained and permanently accessible, articles are stored in Dergipark which serves as a national archival web site and at the same time permits LOCKSS to collect, preserve, and serve the content.

Disclaimer

The statements or opinions expressed in the manuscripts published in the journal reflect the views of the author(s) and not the views of the editors, editorial board, and/or publisher. The editors, editorial board, and publisher are not responsible for the content of the manuscripts and do not necessarily endorse the views expressed in them. It is the responsibility of the authors to ensure that their work is accurate and well-researched, and the views expressed in their manuscripts are their own. The editors, editorial board, and publisher simply provide a platform for the authors to share their work with the scientific community.

Open Access Statement

Comparative Turkish Dialects and Literatures is an open access publication.

All content published in the journal is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License (CC BY-NC-ND) which allows third parties to use the content for non-commercial purposes as long as they give credit to the original work. This license allows for the content to be shared and adapted for non-commercial purposes, promoting the dissemination and use of the research published in the journal.

The content published before May 2024 was licensed under a traditional copyright, but the archive is still available for free access.

All published content is available online, free of charge at <https://dergipark.org.tr/en/pub/ctdal>

AMAÇ VE KAPSAM

Comparative Turkish Dialects and Literatures, Çağdaş Türk lehçeleri ve edebiyatları alanında en yüksek bilimsel kaliteye sahip çalışmaları yayınlamayı amaçlamaktadır. Comparative Turkish Dialects and Literatures, Çağdaş Türk lehçeleri ve edebiyatları ilgili literatüre katkı sunacak, özellikle araştırma, derleme makalelerini ve kitap incelemelerini yayınlamaktadır. Derginin temel amacı, bilimsel dil, edebiyat ve kültür ile ilgili alanında üretilen bilimsel bilgiyi geniş bir platforma yaymaktır. Dergi bunu yaparken araştırmacıları, eğitim uygulayıcılarını ve politika yapıcılarını ortak bir kesişim noktasında buluşturmayı hedeflemektedir.

Derginin hedef kitlesi, Çağdaş Türk lehçeleri ve edebiyatları alanına ilgi duyan ya da bu alanda çalışan araştırmacılardan oluşmaktadır.

Comparative Turkish Dialects and Literatures, DOAJ, ERIH Plus, MLA ve Gale Cengage'de indekslenen uluslararası alan indeksli bir dergidir.

Dergide yayınlanan tüm yazıların korunmasını ve kalıcı olarak erişilebilir olmasını sağlamak için makaleler, ulusal bir arşiv sitesi olarak hizmet veren ve aynı zamanda LOCKSS'in içeriği toplamasına, korumasına ve sunmasına izin veren Dergipark'ta saklanmaktadır.

Sorumluluk Reddi

Dergide yayınlanan makalelerdeki beyan veya görüşler sadece yazar(lar)ın görüşleridir ve editörler, yayın kurulu ve/veya yayıncının görüşlerini yansıtmamaktadır. Editörler, yayın kurulu ve yayıncı, makalelerin içeriğinden sorumlu değildir ve bu makalelerde ifade edilen görüşlere katılmaz. Yazarların çalışmalarının doğru ve iyi araştırılmış olduğunu ve makalelerinde ifade edilen görüşlerin kendi görüşleri olduğunu sağlamak yazarların sorumluluğundadır. Editörler, yayın kurulu ve yayıncı, yazarlara çalışmalarını bilimsel toplulukla paylaşmaları için bir platform sağlamaktadır.

Açık Erişim Bildirimi

Comparative Turkish Dialects and Literatures açık erişimli bir yayındır.

Dergide yayınlanan tüm içerik, Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International License (CC BY-NC-ND) lisansı ile yayınlanmaktadır. Bu lisans, içeriğin ticari olmayan amaçlarla paylaşılmasını ve adapte edilmesini sağlayarak dergide yayınlanan araştırmaların yayılmasını ve kullanılmasını teşvik eder.

Mayıs 2024'ten önce yayınlanan içerik, geleneksel telif hakkı kapsamında lisanslanmıştı ancak arşiv ücretsiz olarak hâlâ erişime açıktır.

Tüm yayımlanan içerikler <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ctdal> adresinden çevrimiçi olarak ücretsiz olarak erişilebilir.

Contact (Editor) / İletişim (Editör)

Reyhan KARKINLI

Atatürk University, Faculty of Letters, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Erzurum, Türkiye

✉ reyhan.karkinli@atauni.edu.tr

✉ turklehceleri@atauni.edu.tr

🌐 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ctdal>

☎ +90 442 231 81 66

Contact (Publisher) / İletişim (Yayıncı)

Atatürk University

Atatürk University, Erzurum, Türkiye
Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü 25240 Erzurum, Türkiye

✉ ataunijournals@atauni.edu.tr

🌐 <https://bilimseldergiler.atauni.edu.tr>

☎ +90 442 231 15 16

Comparative Turkish Dialects and Literatures

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES

- I** **Abdulla Qahhor va O'rxon Kamol Hikoyalarida Folklorizmlar**
Abdullah Kahhar ve Orhan Kemal'in Hikâyelerinde Folklor
Interpretation Folklore in the Stories of Abdulla Qahhor and Orhan Kemal
Veli Savaş YELOK-Paşacan KENCEYEVA
- 10** **Kırgızcadaki Alfabe – Yazım Kaynaklı Bazı Dil Sorunları**
Grammatical Certain Language Issues in Kyrgyz Caused by the Alphabet and Spelling
Mayrambek OROZOBAYEV
- 17** **Millat Lisoniy Portretining Assotsiatsiyalarda Aks Etishi**
Milletin Dilsel Portresinin Çağrışımlara Yansıması
Interpretation the Reflection of a Nations Linguistic Portrait in Associations
Durdana LUTFULLAYEVA
- 23** **Çağatayca Rüya Tabirnamesinin Botanik ile İlgili Söz Varlığı**
Botanical Vocabulary of Chagatay Dream Interpretation
Saidbek BOLTABAYEV- Eda TABAK KORU
- 38** **Edilgen Yapılı Cümlelerde Gramatikal İlişkiler: Tuva Türkçesi Örneği**
Grammatical Relations in Passive Sentences: The Example of Tuvan Turkish
Tuğba SARIKAYA AKSOY

Abdulla Qahhor va O'rxon Kamol Hikoyalarida Folklorizmlar

Abdullah Kahhar ve Orhan Kemal'in Hikâyelerinde Folklor

Interpretation Folklore in the Stories of Abdulla Qahhor and Orhan Kemal

Veli Savaş YELOK

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, Türkiye

Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Literature, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures, Ankara, Türkiye

Paşacan KENCAYEVA

Taşkent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi, Doğu Halkları Dilleri ve Edebiyatı Enstitüsü, Türkoloji Bölümü, Taşkent, Özbekistan

Tashkent State University of Oriental Studies, Institute of Languages and Literature of the Eastern Peoples, Department of Turkic Studies, Tashkent, Uzbekistan

Geliş Tarihi/Received 12.01.2025
Revizyon Talebi/Revision Requested 21.04.2025
Son Revizyon/Last Revision 28.04.2025
Kabul Tarihi/Accepted 14.05.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 28.05.2025

Sorumlu Yazar/Corresponding author:
Veli Savaş Yelok
E-mail: velisavasyelok@gmail.com

Atıf: Yelok, V. S., & Kencayeva, P. (2025). Abdulla Qahhor va O'rxon Kamol hikoyalarida folklorizmlar. *Comparative Turkish Dialects and Literatures*, (7), 1-9.

Cite this article: Yelok, V. S., & Kencayeva, P. (2025). Interpretation folklore in the stories of Abdulla Qahhor and Orhan Kemal. *Comparative Turkish Dialects and Literatures*, (7), 1-9.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0

ANNOTATSIYA

Abdulla Qahhor va O'rxon Kamol bir davrda yashab ijod qildi, asarlarida o'z xalqining turmush tarzi, yashash sharoiti, xarakteri va xulq-atvorini realistik uslubda aks ettirishga harakat qildi. Ikki yozuvchi ham asarlaridagi qahramonlar ruhiyatini ochishda xalq og'zaki ijodi namunalaridan unumli foydalandi. Xususan, Abdulla Qahhor va O'rxon Kamol hikoyalarida xalq hikoyalari, maqollari, afsonalari, rivoyatlari, qo'shiq, latifa, olqish va qarg'ishlari u qadar muvaffaqiyatli qo'llanilganki, bu uslubda yozilgan hikoyalar tom ma'noda xalqona uslubni shakllanishida katta ta'sirga ega bo'ldi. Maqolada ikki yozuvchining ayrim hikoyalaridagi folklorizmlar, ularning milliy o'ziga xosligi, xalqona estetik idealga asoslangani haqida fikr-mulohazalar bildirilgan. Hikoyalarning xalqchilligi va milliyligini ta'minlagan folklorizmlar tahlilga tortilgan. O'zbek va turk xalq og'zaki ijodi namunalarining o'xshash va farqli jihatlari ham e'tibor qaratilgan. Shuningdek, zamonaviy adabiyotda hikoya janrining vujudga kelishi va taraqqiyotida xalq og'zaki ijodining ahamiyati hamda oddiy, analitik va murakkab folklorizmlarning hikoyalar mazmun-mohiyatiga sintezlashtirish jarayoni yozuvchilar asarlarining tahlili orqali ochib berilgan. Bu jarayonda ikki yozuvchining uslubiy o'ziga xosligi, so'z qo'llash mahorati borasida fikrlar bildirilgan.

Kalit So'zlar: hikoya, o'zbek folklori, turk folklori, motiv, folklorizm

Öz

Bu makalede, Özbek yazarı Abdullah Kahhar ve Türk edebiyatının önde gelen isimlerinden Orhan Kemal'in hikâyeleri incelendi, mukayese edildi. Her iki yazar da aynı dönemde yaşamıştır ve hikâyelerinde milletlerinin gerçek yaşam tarzını, yaşam koşullarını, karakterlerini ve davranışlarını yansıtmayı amaçlamıştır. Onlar yazdıkların hikâyelerinde folklor örneklerini etkili bir şekilde kullanarak yarattıkların edebî karakterlerin diyaloglarına ve etkileşimlerine folklor öğelerini dâhil ederek onların iç dünyalarını ortaya koymuştur. Dikkat çekici olan, her iki yazarın da hikâyelerini halk hikâyeleri, efsaneler, mitler, atasözleri, fıkralar, dualar, şarkılar ve lanetler örnekleriyle zenginleştirmesi, böylece folklor unsurlarının gelecek nesillere aktarılmasını ve korunmasını sağlamış olmaları ve ayrıca hikâyelerini kendilerine tanıdık bir dil kullanarak kültürlerinin kalbine daha da yakınlaştırmış olmalarıdır. Makalede hikâyelerinde mevcut olan folklorik fikirler, ulusal benzersizlik ve popüler estetik ideallerdeki temel tartışılmıştır. Halk çekiciliği ve ulusal kimliği olan folklorizmler, örneklerle incelenmiştir. Ayrıca, Özbek ve Türk sözlü geleneklerinin benzerlikleri ve farklılıkları vurgulanmıştır. Makale, basit analizlerin ve karmaşık folklorik unsurların hikâyelerin anlamında nasıl sentezlendiğine dair tespitler içermektedir.

Anahtar Kelimeler: hikaye, Özbek folkloru, Türk folkloru, motif, folklor

ABSTRACT

In this article, the stories of Abdulla Qahhor, a highly skilled and beloved Uzbek writer, and Orhan Kemal, a prominent individual in Turkish literature, were relatively analyzed and learned. Both writers lived in the same period and aimed to reflect the actual lifestyle, living condition, character, and behavior of their nations in their stories. They effectively utilized examples of folklore in their stories in revealing the inner world of their characters by incorporating elements of folklore into the characters' dialogues and interactions. Notable, both writers enriched their stories with examples of folk tales, legends, myths, proverbs, anecdotes, blessings, songs, and curses, so this ensured prevention and transmission of the folklore to next generations and also brought their stories closer to the hearts of their culture by using a familiar language to them. In this article folkloristic ideas,

national uniqueness, and foundation in popular astatic ideals were discussed which are present in their stories. Folklorisms, which had popular appeal and national identity, were examined with examples. Additionally, similarities and differences of Uzbek and Turkish oral traditions were highlighted. Brief information about the role of folklore genres in the evolution and development of traditional modern stories. The article includes observations on how simple analytics and complex folkloristic elements are synthesized into the meaning of the stories. Stylistic uniqueness, proficiency, and ability of both authors were noted throughout the process.

Keywords: story, Uzbek folklore, Turkish folklore, motif, folklorism

Kirish

Xalq og'zaki ijodi yozma adabiyotning vujudga kelishiga zamin yaratgan va asosiy omil bo'lib xizmat qilgan. Yozma adabiyot paydo bo'lgandan keyin ular bir-biriga o'zaro ta'sir qilib rivojlanib borgan. Xalq og'zaki ijodi namunalari xalq hayotini, xalq ahamiyatiga molik tarixiy voqea-hodisalarni o'zida aks ettiradi. Shuning uchun ham unda badiiy to'qima va ijodiy tasavvur muhim ahamiyatga ega. Yozma adabiyotning mazmun-mohiyatini xalqona tilda anglatishda, uning kitobxon qalbiga chuqur yetib borishida muhim vosita va manbalardan biri bu – folklorizmlar hisoblanadi. Folklorizm tushunchasi, yirik adabiyotshunos B.Sarimsoqov ta'biri bilan aytganda, "Biror ijodkor asariga biror maqsad bilan kiritilgan folklorga xos barcha materialni folklor deb emas, balki folklorizm atamasi bilan yuritish lozim, chunki unga ijodkor tomonidan muayyan bir ishlov berilgan bo'ladi." (Sarimsoqov, 1980, b. 39). Shu ma'noda, yozma adabiyotga folklor ta'sirida kirib kelgan unsurlar folklorizmni tashkil etadi.

Ma'lumki, xalq tomonidan yaratilgan turli janrdagi og'zaki ijod namunalarining zamonaviy adabiyotda aks etishi badiiy asar xalqchilligining asosiy xususiyatlaridan biridir. Bu esa bevosita asar tilining sodda, xalqona va ifodali bo'lishiga xizmat qiladi. Xalqining ruhi va xarakterini yoritish yozuvchidan yuksak mahorat va nozik iste'dod talab qiladi. O'zbek yozuvchilaridan Abdulla Qahhor ana shunday adiblardan biridir. U zamonaviy o'zbek adabiyotida hikoyalari bilan mashhur. O'rxon Kamol ham turk adabiyotida xalq dilidan joy olgan hikoyalari bilan nom qozongan yirik yozuvchidir.

Abdulla Qahhor va O'rxon Kamol Hikoyalarida Folklorizm Hususiyatlari

Abdulla Qahhor va O'rxon Kamol bir davrda ijod qildilar, asarlarida o'z xalqining turmush tarzi, yashash sharoiti, xarakteri va xulq-atvorini realistik uslubda aks ettirishga harakat qilganligi bilan ajralib turadi. Ikki yozuvchi ham yaratgan hikoyalaridagi voqealarini tasvirlashda hamda qahramonlar ruhiyatini ochishda xalq og'zaki ijodidan samarali foydalandi. Xususan, ikki adibning hikoyalarida xalq maqollari, olqish, qarg'ish, afsona, qo'shiq va latifalaridan unumli foydalanilgan. Bu esa, o'z navbatida, asar tilining xalqchilligini ta'minlagan. Zotan Qahhorning quyidagi fikrlari yuqorida aytilganlarni tasdiqlaydi:

Yozuvchining qulog'i hamisha xalqning ko'ksida bo'lishi, uning qalbidagi hayajonni darhol sezishi, ilg'ab olishi, shundan ilhomlanishi, asarini mana shu ilhom, kuchli ehtiros bilan yozishi kerak. O'shanda yozuvchi xalqning tili uchida turgan gapni aytadi, xalq dilining tarjimoni bo'ladi (Qahhor, 1971, b. 332).

Darhaqiqat, har bir yozuvchi "xalq dilining tarjimoni" bo'lishi kerak. Shu ma'noda yozuvchi o'z xalqining urf-odatlarini, qadriyatlarini va an'analarini yaxshi bilishi, mazmun-mohiyatini idrok eta olishi zarur. Abdulla Qahhorning bolalik yillari Farg'ona vodiysining Yaypan, Nursuq, Qudash, Buvayda, Tolliq, Olqor, Yulg'unzor, Oqqo'rg'on kabi qishloqlarida kechgan va bu muhit uning hikoyalarining xalqchil bo'lishiga katta ta'sir qilgan. Qishloq odamlarining hayoti, ularning turli an'analari, urf-odatlarini hamda marosimlari adibning asarlariga ko'chdi. Qahhor hikoyalarida qishloq odamlarining turli-tuman obrazlarini yaratishga harakat qildi. Bora-bora: "U yaratgan satirik va komik obrazlar o'zining tipikligi, realligi bilan xalq ongiga shu darajada singdiki, ular og'izdan-og'izga o'tib xalq ijodiy mulkiga aylanib ketdi." (Qo'shjonov, 1982, b. 111).

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, hikoya janrida voqealarning rivojida og'zaki ijodining o'rni beqiyos. Aslida hikoya janrining shakllanish tarixiga nazar soladigan bo'lsak, janrning vujudga kelish omillari bevosita og'zaki janrlarga borib taqaladi. Turk adabiyotshunosligida Ali Berat Alptekin (1982; 1993; 1997), Ensar Aslan (1990; 2001), H. Bayaz (1981), Ali Duymaz (2001), Metin Ekici (1995), Şükrü Elçin (1981; 1988), Rıza Filizok (1991), E. Güney (1971), Doğan Kaya (1973), N. Köse (1997), Ali Püsküllüoğlu (1982), E. Sav (1974) va Fuat Köprülü (1930; 1966) singari olimlarning tadqiqotlarida xalq hikoyalariga xos xususiyatlar, uning shakllanish tarixi va taraqqiyoti atroflicha o'rganilgan. Bu kabi tadqiqotlarda turkiy xalqlar madaniyati, falsafiy va estetik tafakkurini o'zida jamlagan "Kitobi Dada Ko'rkut" hikoyalari dastlab turk "xalq hikoyalari", keyinroq mumtoz va zamonaviy turk hikoyachiligiga asos bo'lib xizmat qilganligiga urg'u berilgan. O'z navbatida o'zbek hikoyachiligi ham o'z genezisiga ko'ra, mif, rivoyat, afsona, doston, ertak, latifa singari folklor janrlariga borib taqaladi. Janr o'zining takomil

bosqichida xalq hikoyachiligiga xos unsurlarni yangi shakl-shamoyilda qayta jonlantirdi. Xususan, Qahhorning “Dahshat” hikoyasida xalq hikoyalariga xos bo’lgan motivlar va bayonchilik uslubini kuzatish mumkin:

Gapdan gap chiqib, Nodirmohbegim bir voqeani aytib berdi.

– Bola edim. Rahmatli dadam gap yer edilar. Bir mehmonxona yigit... Mana shunaqa shamol kechasi ekan. “Hozir kim go’ristonga borib, Asqarponsotning go’riga pichoq sanchib keladi?” – degan gap bo’lipti. Shunda bir kishi pichog’ini qinidan sug’urib: “Men sanchib kelaman”, – deпти, bitta qo’ydан garov bog’lashib yo’lga tushipti. Jo’ralari hali kutishar emish – yo’q, hali kutishar emish – yo’q; tong otipti, uyida ham yo’q emish; go’ristonga borib qarashsa, Asqarponsotning go’ri oldida o’lib yotgan emish! Bechora go’rga pichoq sanchganida etagini qo’shib sanchgan ekan, qaytay desa etagidan birov tortganday bo’lgan-da...

Hammaning eti jivillashib ketdi (Qahhor, 1967, b. 43).

Parchadagi voqeada xalq hikoyasiga xos unsurlar yozuvchi tomonidan hikoya syujetiga singdirilib, sintezlashlashtirib yuborilganligini ko’rish mumkin.

Yozuvchi “Asror bobo” hikoyasida esa afsona motivlaridan ustamaonlik bilan foydalangan. Bu haqida adabiyotshunos Matyoqub Qo’shjonov shunday yozadi:

Hikoya o’zining mazmuni bilan xalqda og’izdan-og’izga ko’chib yurgan bir afsonani eslatadi: ikki sevishtganlar oldiga o’lim changalini ochib kelgan emish. Ular o’limga rozi emishu, lekin ikkalasi ham bir-biridan oldin o’lishni istarmishlar. “Meni olgin” deb bir-birini surib o’lim changaliga o’zini urarmishlar. Oqibat o’lim ularning muhabbatiga, bir-birini o’z jonidan yaxshi ko’rganiga qoyil qolib, ikkalasini ham xalos qilgan emish. Shunday qilib muhabbat o’limni yenggan ekan. “Asrorbobo”ni o’qir ekansiz, ularning katta dardni yengganlarini ko’rib, o’limdan g’olib kelgan afsonaviy yoshlar esga tushib ketadi (Qo’shjonov, 1982, b. 118).

Darhaqiqat, Abdulla Qahhorning “Asror bobo” hikoyasi afsona syujetlari orqali ikkinchi jahon urushi, davrning qiyinchiliklarini tasvirlaydi. Adibning “Ko’k konvert”, “Oltin yulduz” hikoyalari ham ayni uslubda yozilgan va urush davrning begunoh qurbonlari, o’zbek xalqining boshiga tushgan qiyinchiliklarni qalamga olgan.

Turk adibi O’rxon Kamol esa hikoyalarda tarixiy rivoyatlardan, ayniqsa tarixiy shaxslar va ular bilan bog’liq voqealardan unumli foydalanadi. Uning “Vilisipit” (“Velosiped”) hikoyasida shunday tasvirlarga duch kelamiz:

Sigaretning quyuq tutuni. Tutun xuddi dengizga o’xshaydi, bu dengizda odamlar u tomondan bu tomonga chayqaladi. Tepada katta, chang bosgan chiroq. Devorlarda toshbosma rasmlar: Arablarning intiqomi, Dumlupinar, Ino’nudagi zafarlarimizning qalpoqli qo’mondonlari, zambaraklar, asir olingan yunon askarlari... (Kemal, 1974, s. 212)

Yozuvchi “Söğüt Yaprığı” (“Tol bargi”) nomli hikoyasida Usmoniylar davlatining 34-sultoni Abdulhamid II davri va undan keyingi davr voqealarini asar qahramonlarining tilidan shunday ifoda etadiki, tarixiy reallik aniq tasvirlanadi:

Sulton Hamid davrini qo’msagan qariyalar “Qanday kunlarni boshimizdan kechirmadik, qiyomat alomatlari edi-ya...” deyishardi yon-atrofdagi qimmatçilik haqida gapirishar ekan. Egri-bugri ko’chalar, bir-birining ustiga qurilgan uylarda yashagan va notanish kimsalarga olabo’jidek qaragan eski istanbulliklar qadim zamonlardagi akulalarni esga soladigan devdek uskunalarini hali ko’rmagan edilar. Katta hovuzli Boyazit, o’sha eski Boyazit edi. Sarg’ish, mungli yorug’lik taratayotgan derazalaridan yomg’ir tomchilari quyib oqayotgan Baliq bozori, o’sha eski Baliq bozori edi (Kemal, 2010, s. 254).

Yozuvchi yuqoridagi parchada qahramon xotirasidagi eski tarixiy voqealarni keltirish bilan asar mazmunini boyitadi va tarixiy rivoyatlarga xos unsurlarni singdiradi. Zero,

Tarixiy rivoyatlarning aksariyat qismi turli davrlardagi tarixiy asarlar sahifalaridan keng o’rin olgan bo’lsa, bir qismi, asosan, xalq rivoyatlari nisbatan keyinroq davrlarda yaratilgan va og’izdan-og’izga o’tib, xalq orasida keng tarqalgandir. Bu rivoyatlarda tarixiy hujjat emas, orzu, maqsad va uning qanoti bo’lmish mubolag’ali tasvir yetakchilik qiladi (Jumanazorov, 1991, b. 230).

Xalq og’zaki ijodining keng tarqalgan janrlaridan ertak motivlari ham badiiy adabiyotda yozuvchilar tomonidan keng qo’llanilgan. Ijodi tahlil qilina yotgan Abdulla Qahhor va O’rxon Kamol hikoyalarda ham ertak motivlarini ko’plab uchratish mumkin. Bu motivlar ikki yozuvchi hikoyalari syujeti va voqealarning izchil rivojiga katta xizmat qilgan. Xususan, Abdulla Qahhor “Bashorat” hikoyasini ertak stilizatsiyasi asosida yozadi, asar sehrli ertaklardagi syujet va qahramonlarni esga soladi. Hikoya avvalidagi voqea, ya’ni qahramonning pashshalar shohini tutib olishi, uning joni evaziga ko’rinmas qiyofaga kirishi, hatto xon darajasiga ko’tarilishi “Oltin baliq” ertagining syujetini eslatadi. Asarda yarim odam, yarim maymun qiyofasidagi “Qirarman” va “Yig’arman” nomli ikkita maxluqning g’ordan chiqib kelishi, ularning butun

qishloq ahlini qirib yuborishga jalb etilishi esa ertaklardagi dev va ajdarholarni ko'z o'ngimizda gavdalantiradi. Asar yakunida qahramonning "bu bir bashorat" deyishi, bashorat tushlarga urg'u berilganidan dalolat beradi. Ko'rinadiki, asarda og'zaki ijod namunalaridagi tush motivi ham qahramon ruhiyatini aks ettirishda muhim vosita bo'lib xizmat qilgan. Hikoya faqatgina ertak janriga xos xususiyatlar bilan cheklanmaydi, balki Qahhor, G'. Mo'minov ta'kidlaganidek,

O'zining 30-yillarda yaratgan "Bashorat" hikoyasida folklordan foydalanishning yorqin namunasini ko'rsatgan edi. Bunda u xalq ertaklari va rivoyatlaridagi shartli-majoziy tasvir priyomidan, fantastik tasvir usulidan foydalangan holda o'z badiiy fantaziyasi yordamida kuchli hajviy situatsiya yaratadi va jamiyatda hech qanday foydali ish bilan shug'ullanmaydigan Said Jalolxon tipidagi o'tmishning chirkin hayotini qo'msovchi, yashashning mohiyatini faqat ko'knori kayfida deb bilgan, hayotda o'z o'rnini topolmagan kishilarning hajviy holatini o'tkir xalq yumori, latifa va afsonaviy situatsiyalar vositasida favqulodda jonli va ta'sirli qilib tasvirlashga erishadi (Mo'minov, 1994, b. 83).

Bilamizki, jallod obrazi xalq ertaklarida xon saroyida o'limga mahkum odamlarning boshini tanasidan judo qilgan kishilar bo'lgan. Yanada aniqroq aytadigan bo'lsak,

Jallod – xonliklar davrida o'lim jazosiga hukm qilinganlarning boshini oluvchi, o'lim jazosi haqidagi hukmni ijro etuvchi odam va ana shunday kasbga berilgan nomga nisbatan qo'llanilgan. Bunday kasb egalari xalq tasavvurida hissiz, o'ysiz, idroksiz, qo'rs va berahm shaxs sifatida gavdalangan. (Kencayeva, 2019, s. 206).

Qahhorning "Ko'r ko'zning ochilishi" hikoyasida esa ham saroy xizmatchisi bo'lgan, ham ertaklarda uchraydigan jallod obrazi bor. Hikoyada jallodning qiyofasi shunday tasvirlanadi:

Shunday qilib Ahmad polvon so'yiladigan bo'ldi. Pakana, g'unda, vujudi ajaldan darak berib turgan jallod kelib uning yelkasidan qattiq tortganda, bu uch kunlik azob ichida holdan toygan Ahmad polvon, oyoqlari chalishib, chalqancha yiqildi: uch kundan beri hatto hojat uchun ham yechilmagan qo'llari ostida qoldi. Polvon o'rnidan turganidan keyin qo'lini qimirlatib ko'rib, sinmagan yoki lat yemaganiga sevindi, ammo shu onning o'zida jallodning oyog'i ostiga boshini qo'yib tomog'ini pichoqning damiga rostlab berish uchun ikkinchi qadamni bosishga majbur edi (Qahhor, 1967, b. 71).

Yuqoridagi parchasi keltirilgan "Ko'r ko'zning ochilishi" hikoyasi, Qo'shjonovning ta'biri bilan aytganda, o'zbek hikoyachiligida "folklor motivlaridan foydalanilgan holda yaratilgan ijobiy qahramon yo'lidagi birinchi urinishlardan edi." (Qo'shjonov, 1982, b. 119)

O'rxon Kamol hikoyalari tahlil qilinar ekan, ularda ham ertak, afsona va doston singari xalq adabiyoti janrlarda uchraydigan ayrim obrazlarni uchratish mumkin. Ana shunday obrazlardan biri bu devdir. Yozuvchi bu obrazini mubolag'a sifatida qo'llaydi. Kamol "Dev" nomli hikoyasida qahramonni boshqalardan ajratib ko'rsatish uchun dev tasviridan foydalanadi:

Mayxonaga dev haybati bilan kirdi. Ustma-ust qo'yilgan katta may bochkalaridan birining oldidagi kichik kursiga o'tirdi. Bu o'tirish granitdan yo'nilgan muhtasham Muso haykalini esga solardi. Oppoq soqoli ko'ksiga qadar tushgan bu odam tevarak-atrofga razm soldi... (Kemal, 1974, s. 306).

Uning "Minnacik Dev" ("Mitti dev") hikoyasida ham dev obrazining aynan mubolag'a sifatida qo'llanilgan:

Romanlar yozib devlar bilan jang qilishni istayman! - der edi. Munaqqidlar haqli edi. Dunyo miqiyosidagi yozuvchilar turganda mitti mahalliyilar bilan vaqtini yo'qotmasligi kerak. Ha, romanlar yozib xorijda nom qozonaman va dunyoga tanilgan sanoqli devlar bilan jang qilib ularni ham yengaman! Kim bor? Balzakmi? Dostoyevskiyimi? Tolstoyimi? Men yangi bir turk Balzaki bo'laman!... (Kemal, 1974, s. 198).

Bizga ma'lumki, dev obrazi xalq og'zaki ijodining deyarli barcha janrlarida uchraydigan mifik qahramon bo'lib, u ba'zan yovuzlik, ba'zan ezgulik timsoli sifatida aks ettiriladi. Yuqoridagi parchada dev obrazi dunyoga dong'i ketgan yirik yozuvchilarning qiyofasini ifodalashga xizmat qilgan. Asardagi dev tasviri qahramonning qaddi-qomatini emas, aksincha uning ulkan iste'dod sohibi ekanligini anglatadi.

Abdulla Qahhorning "Maston" hikoyasida esa ertak qahramonlaridan alvasti obrazini ko'rish mumkin. Yozuvchi bu obrazni qahramon nutqi orqali shunday tasvirlaydi:

– Otam o'lmaganda men bu alvastiga bir kun ham xotin bo'lmas edim. Otam o'ldi – darmonim quridi. (...) ... Bu alvastidan chiqsam ko'chada qolar edim... (Qahhor, 1967, b. 87).

Alvasti timsoli ham turkiy xalqlar mifologiyasida turli qiyofaga kiruvchi afsonaviy maxluq hisoblanadi. Shunga ko'ra, u ham devlar singari g'orlar, o'rmon va tog'u-biyobonlarni kezib yuruvchi jinlar toifasiga kirgan. Zamonaviy adabiyotda ba'zan bu obrazning ko'chma ma'noda ishlatilishi ham kuzatiladi, yuqoridagi parchada yozuvchi qahramonning nihoyatda ko'rimsiz va badbashara inson ekanligini ta'kidlash maqsadida shu timsoldan unumli foydalanadi. Ikki yozuvchining hikoyalarida xalq og'zaki ijodiga xos motivlardan ko'proq mubolag'a

sifatida qo'llash va bu orqali obrazlarning yoki voqealarning bo'rttirib ko'rsatish, hikoya voqealarining ta'sir kuchini oshirishga erishgan. Bundan tashqari, O'rxon Kamol hikoyalarida og'zaki ijoddagi doimiy sifatlashlar ham ko'zga tashlanadi. Uning "Vilispit" hikoyasida velosipedning "jonsiz ot", "g'ildirak" kabi sifatlashlari kuzatiladi. Bu yerda sifatlash predmetni yorqin ifodalash uchungina xizmat qilib qolmay, yozuvchining ularga bo'lgan munosabatini ifodalashda ham zarur vosita hisoblanadi:

Qadimdan velosipedga "velasapet" yoki "velsapet" deyishganini eshitganmisan? Bizning Adanada "jonsiz ot" ham deyishardi, to'g'ridan-to'g'ri "g'ildirak" ham (Kemal, 1974, s. 212).

Yozuvchi bu hikoyada bolalar folkloriga xos unsurlarga murojaat qiladi. Jonsiz ot bolalarning sevimli ulovi bo'lsa, g'ildirak ham o'yin turlaridan biri hisoblanadi. Bolalar folkloriga xos bu o'yin turlari barcha turkiy xalqlarning og'zaki ijod namunalarida bevosita kuzatiladi. O'zbek folklorida tol yoki tut novdasidan yasalgan jonsiz ot o'yini bolalar orasida "ot-otakam" deb yuritiladi. Bundan ko'rinadiki, asarda qahramonning yoshligini eslab, bolalar o'yinlarini tilga olishi folklorizmga xos xususiyatlarni namoyon etadi.

Qahhor ham hikoyalarida badiiy tasvir vositalaridan juda ko'p va mahorat bilan foydalanadi. U "Dahshat" hikoyasida shamolni "goh och bo'riday uvillar, goh o'lim changaliga tushgan mushukday pixillar, vag'illar" deb tasvirlaydi. Bu tasvirda shamolni bo'ri va mushukka o'xshatadi va asardagi voqea rivojining muhim qismi sifatida ko'radi.

Har bir yozuvchi so'zlarni o'z ma'nosida ishlatish bilan birga, biror hodisa mohiyatini teran ochish, uning xususiyatlarini bo'rttirib tasvirlash uchun mustaqil so'zning shu hodisa xususiyatlari bilan bog'liq turli ma'no tovlanishlaridan foydalanadi. Lekin yozuvchi qo'llayotgan so'zlarning ko'p ma'noliligi ma'lum manbadan olingan matnda aniqlanadi. Abdulla Qahhor va O'rxon Kamol hikoyalarida qo'llanilgan so'zlar ham ko'p ma'noliligi bilan ajralib turadi. Shu ma'noda har ikki yozuvchi hikoyalarida mazmunni aniq yetkazib berishda va janrning ixchamligini ta'minlashda xalq maqollari va matallariga ko'p murojaat qiladi. Bu esa asar tilining xalqchilligini va ommabopligini ta'minlashga olib kelgan. Xalq maqollarida xalqning donishmandligi ixcham shaklda va teran mazmunda beriladi. Xalq maqollari axloqiy-ma'rifiy qiymatga ega bo'lib, ularda fikr obrazli va aniq ifodalanadi, jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlar, insonlarning turmush hodisalariga munosabati, dunyoqarashi, mehnat faoliyati va estetik didi, ruhiy holatlari o'z ifodasini topadi.

O'rxon Kamolning hikoyalaridagi qahramonlar nutqida shunday xalq maqollari, matal va iboralarini ko'plab uchraydi:

"Şeytana bile pabucunu ters giydirir" – shaytonga ham dars beradi; "ağzımdan baklayı tam çıkaracaktım" – gapning indallosini endi aytmoqchi edim; "binmeyeceği katıra yem takmaz o be" – taka bo'lsin, sut bersin; "yiğit lakabıyla anılır aslanım" – yigit kishi laqabi bilan esga olinadi, yigitcha ("Ish").

"Yaşayan görür" – boshga tushganni ko'z ko'rar ("O'zgargan dunyo").

"Kırkıdan sonra azanı teneşir paklar" – bukrini go'r to'g'rileydi ("Qari Mushuk").

"Dağ dağ üstünde olur, ev ev üstünde olmaz" – bir qozonda ikki qo'chqorning boshi qaynamas; "hesabı gör, öyle git" – suv ko'rmay etik yechma ("O'n besh tiyin").

"Sakallıya selam yok" – gadoga salom berma, dinor ber; "eski dost düşman olmaz" – eski do'stdan dushman bo'lmas ("Laganbardor").

"Mum alsın da derdine yansın o" – oldin o'zingga boq, keyin nog'ora qoq ("Bo'yalgan dudoq" hikoyasidan).

Abdulla Qahhor asarlarida ham, Kamol hikoyalaridagi kabi, ko'plab xalq maqol, matallari va frazemalarni ko'rish mumkin:

"Asal otliqqa yo'q, hali biz piyoda-ku!" ("Anor").

"Osmon yiroq, yer qattiq; bunday paytlarda yo'g'on cho'ziladi, ingichka uziladi" ("Bemor").

"Otning o'limi itning bayrami; quruq qoshiq og'iz yirtadi"; "berganga bitta ham ko'p, olganga o'nta ham oz; uni begim deguncha kishining beli sinar ekan"; "o'ynashmagil arbob bilan – seni urar har bob bilan" ("O'g'ri").

"Zo'ri behuda miyon meshikanad" ("To'yda aza").

"Ola qarg'a qag' etadi, o'z vaqtini chog' etadi" ("Bashorat").

"Yer tepganni, el tepadi" ("So'ngan vulqon").

"Ikki yorti – bir butun" ("Ikki yorti – bir butun").

"Suv ketar tosh qolar, o'sma ketar qosh qolar; ishi yo'q it sug'oradi" ("Xotinlar")

Hikoyalardan keltirilgan misollardan badiiy asar qahramonlarining nutqida xalq tili boyligiga xos xususiyatlar bilan birga, yozuvchining unga bo'lgan munosabati, qahramonlar nutqidagi muhim asosiy xususiyatlar ham yaqqol ko'rinadi.

Ikki yozuvchi uslubidagi o'xshash jihatlardan yana biri, qahramonlar nutqida aks etgan olqish va qarg'ishlardir. Og'zaki ijodning kichik namunalari hisoblangan olqish va qarg'ishlar hikoyalarning tabiiyligini ta'minlagan, qolaversa qahramonlar xarakteri, ichki qiyofasini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etgan. A.Keskin ta'kidlaganidek:

Mifologiya, avvalo, “tafakkur” va “e’tiqod” tarixidir. Olqish va qarg’ishlar ham bu e’tiqod va tafakkur zanjiriga bog’liq holda shakllangan, hayotga tadbiiq etilgan va an’anaga aylangan folklor mahsuli hisoblanadi. Xuddi-ki, sehr duolari, tabu va chekinishlar, turli diniy marosimlar va ularning madaniy hayotdagi barcha sohalariga tadbiiq qilinganining aksi kuzatilganidek, olqish va qarg’ishlar ham mifik tushunchalarning shaxs va jamiyat hayotida muhim ahamiyat kasb etgan qadimgi davrlarida shakllangan madaniy merosdir. Olqish va qarg’ishlar shaxs va jamiyat hayotidagi turli vazifalarni bajargani ve ilohiy olam bilan aloqa vositasi deb qaralgani uchun ham hozirgacha yetib kelgan (Keskin, 2018).

Darhaqiqat, olqish va qarg’ishlar hozirgacha yetib kelgan, bunda yozma adabiyotning o’rni nihoyatda beqiyos. Aksariyat yozuvchilar qahramon qiyofasini, uning milliy o’zligini aks ettirishda olqish va qarg’ishlardan samarali foydalanadilar. Bu esa qahramonlarning bir-biriga munosabatida, nutqida yaqqol aks etadi. Shu orqali yozuvchilar xalq dili va tilidagi olqish, tilak, duo va qarg’ishlarni kelajak avlodga yetkazish barobarida, asarning milliyligini va xalqchilligini oshirishga intiladilar. Abdulla Qahhor aksariyat hikoyalarida qahramonlar dialoglarida olqish va qarg’ishlardan samarali foydalangan:

“Ha, ishqilib, ikkovining ham boshi omon bo’lsin” (“Boshsiz odam”).

“Oh-oh-oh! Otangizga rahmat! Kamol toping, do’stim!” (“O’jar”).

“Barakallo, o’g’lim, barakallo, - dedi Hoji kursiga ehtiyot bilan o’tirayotib. – Umringiz uzoq bo’lsin” (“Yillar”).

“Ammo lekin, Asrorqul, baraka top!” (“Asror bobo”).

“Umring uzoq bo’lsin, qizim!” (“Xotinlar”).

“Yashasin havaskor kampirlarimiz!” (“Kampirlar sim qoqdi”).

“E, salomat bo’ling!” (“Karavot”).

“Xudo xayr bersin...” (“O’g’ri”).

“Qurib ketsin! – dedi u yig’lamsirab. – O’qishing boshingdan ordona qolsin, Maston!..” (“Maston”).

“Ha, o’la qolsin, hoji odam emasmi!, Hu o’l, turqing qursin!” (“Mayiz yemagan xotin”).

“Qurib ketgur shu o’tinning tutuni biram achchiq ekanki!” (“Asror bobo”).

“Bahri! Hu, afting qursin!” (“Xotinlar”).

“Voy, o’lsin?” (“Karavot”).

“Xudoyo Gitler o’lsin, senday yigitlarni uy-joy qilib, orzu-havas ko’rgani qo’ymasa!” (“Ko’k konvert”).

O’rxon Kamol ham hikoyalarida qahramonning ichki kechinmalari, o’y-xayollarini yorqin aks ettirishda olqish va qarg’ishlaridan unumli foydalanadi. Natijada asar tilining xalqona, sodda va tushunarli bo’lishiga erishadi:

“Allahim guzel Allahim... Sen yuzume bak!” (Xudoyim, o’zingdan o’rgilay Xudoyim) (“Qabih”).

“Aklınla çok yaşa” (Aqlingga ballı) (“Qotil”).

“Allah utandırmasin...” (Yuzing yorug’ bo’lsin) (“Bo’yoqchi”).

“E vallahı aşkolsun babanın zevkine!” (Otangizning ta’biga qoyilman, juda zo’r) (“Huzun”).

“Sağlığınıza duacıyım beyfendi!” (Omon bo’ling janob!) (“Behiye”).

“Allah encamımızı hayırlara tedbil eylesin!” (Nima niyat qilgan bo’lsangiz Alloh nasib qilsin!) (“Eski plastinka”).

“Yerin dibine gir, boynun kopsun!” (Yer yutgur, bo’yning uzulsin!); “Geber, alçak! (O’lib ketmaysanmi, pastkash!); “Toka hani kör olasıca?” (To’g’nog’ich qani, yer yutgur?) (“Yomg’irli bulutlar”).

“Ah bu rekabet ah gözü çıksın!” (Voy, bu raqobat deganlariga ming la’nat!); “Gözü çıksın...” (Ko’zi teshilgur...) (“Qotil”).

“Allah belalarını versin topunun da” (Alloh butun urug’-aymog’ini baloga duchor qilsin) (“Kim-kimga”).

O’zbek yozuvchisi Oybekning so’zlari bilan aytadigan bo’lsak:

Yozuvchi xalq tilining boy xazinasidan istaganicha material oladi. Asarning badiiy to’qimasida yuzlarcha maqollar, maxsus ifodalar, turli gaplar, qochirmalar, so’z o’yinlari yarqiraydi. Mana bular tilni qonli, jonli, obrazli bir til qiladi (Oybek, 1975, b. 275).

Oybekning ta’rifiga tayanadigan bo’lsak, yuqorida keltirilgan maqollar, maxsus ifodalar, olqish va qarg’ish kabi og’zaki ijod namunalari hamda yozuvchilar tarafidan mohirona qo’llanilgan so’z o’yinlari Abdulla Qahhor va O’rxon Kamol hikoyalarining tilini qonli, jonli va obrazli tilga aylantira olgan.

Bundan tashqari, Qahhor va Kamol hikoyalarida xalq og’zaki ijodining yana bir turi hisoblangan qo’shiqlar va turkulardan namunalarni ham ko’plab uchratish mumkin. O’zbek xalq qo’shiqlari odatda, yigit va qiz orasidagi aytilishuv shaklidagilari bayramlarda, boshqalari esa turli xil marosimlarda kuylansa, turkularning asosiy mavzusi atrof-muhit, tabiat, mavsum-marosim yoki biror voqea ta’sirida paydo bo’lgan

tuyg'ularning ifodasi bo'lgani sababli sevgi-muhabbat, tabiat, go'zallik, sog'inch, qayg'u, hasrat, g'urbat, ayriliq, o'lim singari turli mavzularni qamrab oladi.

Qahhor va Kamol hikoyalarida keltirilgan xalq qo'shiq va turkularining asosiy mazmuni asar qahramonlarining bir-biriga bo'lgan munosabatlarini yorqinroq ochib berishga xizmat qilgan. Masalan, Qahhorning hikoyalaridagi keltirilgan xalq qo'shiqlari ko'proq ichki tuyg'ularni ochib berishi bilan ahamiyatlidir:

"Mulla Umar sizmisiz?

To'ng'iz o'qi yermisiz?" ("Ko'r ko'zning ochilishi").

"O'tdi umrim voh darig'..." ("Yillar").

"Toychalar kishnashadi ot bo'ldim deb,

Kelinlar yig'lashadi yot bo'ldim deb" ("Qizlar").

"Hoy-hoy, mening yorimsan,

Tanimdagi jonimsan,

Qorong'u kechalarda

Yondirgan chirog'imsan..." ("Karavot").

O'rxon Kamol hikoyalaridagi turkular esa ko'proq asar qahramonlarining bir-biriga sog'inchi, ayriliqdagi iztirobi yoki sevgilisining ta'rifini yanada chuqurroq ko'rsatib berish uchun foydalanilgan:

"Evvel yârin sevgilisi ben idim.

Şimdi uzaklarda kalan ben oldum."

("Avval yorning sevgani men edim.

Endi uzoqlarga ko'z tikkani men bo'ldim") ("Nag'malar").

"Cigaramın dumanı

yoktur yârin imanı"

("Sigaretamning tutuni,

Yorning yo'qdir iymoni")

"Yâr, imansız yâr,

Kırmızı küpeli, mavi mantolu

Lâpa lâpâ karların altında

Çevik adımlarıyla koşup gelen yâr."

(Yor, vijdonsiz yor,

Qizil zirak va ko'k paltoda

Laylak qorning ostida chopqillab kelgan yor)

"Kanarya gibiyim, gidiyorum!"

(Kanareyka kabiman, ketyapman!)

"Süzül güzel süzül de gel

Deli gönlüm hep seni ister.

(Süzil go'zal suzulib kel

Telba ko'nglim faqat seni der) ("Nag'malar").

Sonra da ünlü türküyü tutturdu:

"Amman booyacı, boyacııııı.

Fırçana vurulayım booooyacııııı...

Kadifene kesileyim booooooyacııııı..."

(Hoy bo'yoqchi, ey bo'yoqchiiii.

Cho'tkangdan o'rgilay bo'yoqchiiii...

Baxmalingdan aylanay bo'yoqchiiii...) ("Bo'yoqchi").

Q'shiq va turkularning ma'nolaridan har ikki yozuvchining hikoyalardagi qahramonlarning hissiyotlari, o'sha davrga xos bo'lgan an'analar, urf-odatlar o'z ifodasini topganligini ko'rish mumkin.

Xulosa

Inson dunyoga kelar ekan, xalq ijodi durdonalari ta'sirida ulg'ayadi, ular vositasida tarbiyalanadi. Abdulla Qahhor va O'rxon Kamol ham bolalikdan ana shunday folklor namunalari ta'sirida voyaga yetishgan, o'z xalqining urf-odatlarini, an'analari va qadriyatlarini vositasida kamol topishgan. Shu bois ham ularning har bir hikoyasida xalq tomonidan yaratilgan, bizga ham yod bo'lib ketgan og'zaki asarlardan katta-kichik parchalar ko'zga tashlanadi. Bolaligidan ertak eshitib ulg'aygan yozuvchilarning ayrim hikoyalari xuddi ertaklar olamidagi qahramonlarni, voqea-hodisalar va manzaralarni eslatadi. Bu haqida yuqoridagi tahlillarda misollar bilan isbotlashga harakat qildik. Ayniqsa, xalq maqollari, matal va iboralari, olqish va qarg'ishlar aksariyat hikoyalar matnida ko'zga tashlanadi, bu odatda, qahramonlar nutqida, o'y-fikrlarida namoyon bo'ladi. Yozuvchilar ijodida kuzatilgan bunday tajribalar ularning xayolot olamida uyg'ongan fikr va his-tuyg'ularini ifodalash barobarida asar voqealarining tasviridagi ta'sir kuchini oshirishga xizmat qilgan.

Shuningdek, yozuvchilar asrlar davomida saqlanib, avloddan-avlodga yetib kelayotgan og'zaki ijod namunalarini zamonaviy hikoyalar mazmuniga sintezlash vositasida keyingi avlodga yetib borishi uchun katta hissa qo'shdilar. Hikoya qahramonlarining ruhiy holatini ifodalashda folklorizmlardan unumli foydalandilar. Bu esa Abdulla Qahhor va Orxon Kamol ijodini birlashtirib turuvchi asosiy xususiyatlardan biri hisoblanadi. Ikkala yozuvchi ham oddiy va murakkab folklorizmning deyarli barcha ko'rinishlaridan samarali foydalangani hikoyalar mazmun-mohiyatida yaqqol ko'zga tashlanadi. Ularning ijodi keyingi avlod nasrnavislari uchun ham muhim manba sifatida ta'sir ko'rsatgan va ilhom manbai bo'lgan.

Ko'rinadiki, ikkala yozuvchining hikoyalari xalq og'zaki ijodi namunalariga nihoyatda boy. Hikoyalarda turk va o'zbek xalqining hayoti, turmush tarzi, falsafiy dunyosi, urf-odat va an'analari xalqona uslubda tasvirlanadi. Bu esa yozuvchilarning xalq hayotiga dildan yaqin bo'lgani va uning orzu-istaklari bilan yashaganligidan dalolat beradi.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: [Veli Savaş Yelok (VSY), Paşacan Kencayeva (PK)]: Fikir-VSY; Tasarım-VSY; Denetleme-PK; Kaynaklar-VSY; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi-VSY; Analiz ve/veya Yorum-VSY-PK; Literatür Taraması-VSY; Yazıyı Yazan-VSY-PK; Eleştirel İnceleme-PK

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: : [Veli Savaş Yelok (VSY), Paşacan Kencayeva (PK)]: Concept- VSY; Design-VSY; Supervision-PK; Resources-VSY; Data Collection and/or Processing-VSY; Analysis and/or Interpretation-VSY-PK; Literature Search-VSY; Writing Manuscript-VSY-PK; Critical Review-PK

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Adabiyotlar/Kaynaklar/References

- Alptekin, A. B. (1982). Elif ile Yaralı Mahmut hikâyesi. *Türk Folkloru Araştırmaları*, (27), 179-205.
- Alptekin, A. B. (1993). Dede Korkut hikâyeleri ile halk hikâyelerinin münasebetleri. *Türk Kültürü Araştırmaları*, (29), 22-33.
- Alptekin, A. B. (1997). *Halk hikâyelerinin motif yapısı*. Akçağ Yayınları.
- Aslan, E. (1990). Halk hikâyelerini inceleme yöntemleri: Yaralı Mahmut hikâyesi üzerinde bir inceleme. Dicle Üniversitesi.
- Aslan, E. (2001). Halk hikâyelerinde kahramanların kıyafet değiştirme motifi ve arabizengi tipi. *Türkbilgi*, (2), 1-10.
- Bayaz, H. (1981). *Köroğlu: Antep rivayeti*. Karaca.
- Duymaz, A. (2001). *Kerem ile Aslı hikâyesi üzerinde mukayeseli bir araştırma*. Kültür Bakanlığı.
- Ekici, M. (1995). *Dede Korkut tesiri ile teşekkül eden halk hikâyeleri*. Atatürk Kültür Merkezi.
- Elçin, Ş. (1981). *Halk edebiyatına giriş*. Kültür Bakanlığı.
- Elçin, Ş. (1988). *Halk edebiyatı araştırmaları*. Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Filizok, R. (1991). Ziya Gökalp'ın eserlerinde halk edebiyatı tesiri üzerine bir araştırma. Kültür Bakanlığı.
- Güney, E. C. (1971). *Folklor ve halk edebiyatı*. Millî Eğitim Basımevi.
- Jumanazorov, U. (1991). O'zbek fol'klori va tarixiy voqelik. Fan Nashriyoti. (In Uzbek)
- Kaya, D. (1993). *Mahmut ile Nigâr hikâyesi üzerine karşılaştırmalı bir araştırma*. Kültür Bakanlığı.
- Kemal, O. (1974). *Kırmızı küpeler*. Bilgi Yayınevi.
- Kemal, O. (2010). *Yağmur yüklü bulutlar / Dünyada harp vardı* (6. baskı). Everest Yayınları.
- Kemal, O. (2012). *Ekmek kavgası* (18. baskı). Everest Yayınları.

- Kencayeva, P. (2019). Hurşit Dostmuhammet ve Ferit Edgü'nün hikâyelerinde müşterek karakterler dünyası. *Anadolu Kültürel Araştırmalar Dergisi*, (2), 205-214.
- Keskin, A. (2018). Türk kültüründe alkışlar (dualar / iyi dilekler) ve kargışlar (beddualar / kötü dilekler): Metin ve bağlam merkezli bir inceleme (Tez No 502931).[Doktora Tezi, Ege Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Köprülü, M. F. (1930). *XVII. asır saz şairlerinden Kayıkçı Kul Mustafa ve Genç Osman hikâyesi*. İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- Köprülü, M. F. (1966). *Edebiyat araştırmaları*. Türk Tarih Kurumu.
- Köse, N. (1997). *Türk halk hikâyelerinde gurbet*. Millî Folklor Yayınları.
- Mo'minov, G'. (1994). Hozirgi o'zbek adabiyotida fol'klorizm [Chop etilmagan doktorantura dissertatsiyasi]. Toshkent Davlat Universiteti. (In Uzbek)
- Oybek. (1975). Mukammal asarlar to'plami (Tom 9). Fan Nashriyoti. (In Uzbek)
- Püsküllüoğlu, A. (1982). *Türk halk öyküleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Qahhor, A. (1967). Asarlar (Tom 1). G'afur G'ulom Nashriyoti. (In Uzbek)
- Qahhor, A. (1971). Asarlar (Tom 6). G'afur G'ulom Nashriyoti. (In Uzbek)
- Qo'shjonov, M. (1982). Saylanma (Tom 1). G'afur G'ulom Nashriyoti. (In Uzbek)
- Sarimsoqov, B. (1980). Folklorizmlar tipologiyasiga doir. *O'zbek Tili va Adabiyati*, (4), 39-42. (In Uzbek)
- Sav, E. (1974). *Halk hikâyeleri*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Kırgızcadaki Alfabe – Yazım Kaynaklı Bazı Dil Sorunları

Grammatical Certain Language Issues in Kyrgyz Caused by the Alphabet and Spelling

Mayrambek OROZOBAYEV

Ardahan Üniversitesi, İnsani Bilimler ve Edebiyat
Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Bölümü, Ardahan, Türkiye

Ardahan University, Faculty of Humanities and
Humanities, Department of Contemporary Turkish
Dialects and Literatures, Ardahan, Türkiye

Geliş Tarihi/Received 27.03.2025
Revizyon Talebi/Revision 09.05.2025
Requested
Son Revizyon/Last Revision 19.05.2025
Kabul Tarihi/Accepted 23.05.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 28.05.2025

Sorumlu Yazar/Corresponding author:
Mayrambek Orozobayev
E-mail: mayrambekorozobayev@ardahan.edu.tr

Atf: Orozobayev, M. (2025). Kırgızcadaki
alfabe – yazım kaynaklı bazı dil sorunları.
*Comparative Turkish Dialects and
Literatures*, (7), 10-16.

Cite this article: Orozobayev, M. (2025).
Grammatical certain language issues in
Kyrgyz caused by the alphabet and
spelling. *Comparative Turkish Dialects
and Literatures*, (7), 10-16.

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
NonCommercial-NoDerivatives 4.0

Öz

Bu çalışmada Kırgızcanın yazı dilindeki alfabe ve yazım kurallarından kaynaklanan bazı sorunlar ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Çalışmada incelenen konu *Kırgızcada Kullanılan Kiril Alfabeti ve Genel Özellikleri, Kırgız Yazı Dilinin Yazımı ve Tarihçesi, Kırgızcadaki Alfabe ve Yazım Kurallarıyla İlgili Bazı Önemli Sorunlar* şeklinde üç alt başlık altında değerlendirilmiştir. Kırgızcanın yazımıyla ilgili bir konunun bu şekilde ele alınmasının başlıca sebebi, Kırgızistan’da uzun süredir gündemde olan alfabe-yazım tartışmalarının kesin bir sonuca ulaşmamış olmasıdır. Çalışmanın amacı Kırgızcanın yazı dilindeki bazı sorunların kaynağını mümkün olduğunca daha ayrıntılı bir şekilde tespit etmek ve etrafıca değerlendirerek bu sorunların çözümüne küçük de olsa katkıda bulunmaktır. Ayrıca bu sorunlara diğer akademik çevrelerinin de dikkatini çekmek çalışmanın hedefleri arasındadır. Böyle bir çalışmanın yalnız Kırgızcadaki değil tüm çağdaş Türk yazı dillerindeki bazı benzer sorunların giderilmesi ve istenilen bir sonuca varılması açısından yararlı olacağı kanaatindeyim.

Anahtar Kelimeler: Kırgızca, Kiril alfabeti, alfabe, imlâ, yazım kuralları

ABSTRACT

This study thoroughly examines certain issues originating from the alphabet and spelling rules in the Kyrgyz written language. The topic addressed in this study has been discussed under three subheadings: the Cyrillic Alphabet Used in Kyrgyz and Its General Features, The Spelling and Historical Development of Kyrgyz Written Language, and Key Issues Related to the Alphabet and Spelling Rules in Kyrgyz. The main reason for addressing an issue related to the writing system of Kyrgyz in this manner is the lack of significant progress in the debates on alphabet and spelling, which have long been on Kyrgyzstan’s agenda. The aim of the study is to identify the sources of various problems in the written language of Kyrgyz in as much detail as possible and, thus, contribute, however modestly, to their solution for these issues. Additionally, another objective of the study is to draw the attention of other academic circles to these issues in question. I believe that a study of this nature would be valuable not only for resolving issues in Kyrgyz but also for addressing similar problems and achieving desired outcomes across all contemporary Turkic written languages.

Keywords: Kyrgyz, Cyrillic alphabet, alphabet, orthography, spelling rules

Giriş

Günümüzdeki Türk yazı dillerinin ortak sorunlarından birisi alfabadir. Alfabe konusu özellikle Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlığını kazanmış Türk Cumhuriyetlerinde akademik çevrelerce sıkça gündeme gelen konulardandır. Bu konu üzerindeki tartışmaları genel olarak “Türk dünyasının ortak bir alfabetini oluşturma amacı çerçevesinde tartışılan konular”(Altınöz, 2021) ve “hâlihazırda kullanılan alfabeyle dayalı yazım kurallarındaki eksiklik veya yanlışlıklarla ilgili tartışılan konular” şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Burada ortak alfabe oluşturma konusuyla ilgili son dönemlerde bazı önemli gelişmelerin yaşandığını belirtmek gerekir. Daha ayrıntılı ifade etmek gerekirse, 2022 yılında Türk Devletleri Teşkilatı tarafından oluşturulan ve bünyesinde Türkiye, Kazakistan, Kırgızistan,

Özbekistan, Azerbaycan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nin temsilcilerinin yer aldığı Türk Dünyası Ortak Alfabe Komisyonu'nun öncülüğünde yapılan iki yıllık çalışmanın sonucunda Latin tabanlı ortak bir Türk alfabesi oluşturulmuştur (Türk Dil Kurumu, 2024). Bu gelişme, ortak alfabe konusuyla ilgili bugüne kadarki yapılan bilimsel tartışmaların belli bir sonuca ulaşmış olduğu anlamına gelmektedir. Bilindiği üzere daha önce Kiril alfabesini kullanan bazı Türk Cumhuriyetlerinin Latin alfabesine geçme çabası 1992 yılından itibaren başlamıştır. 1992'de Azerbaycan, 1993'te de Türkmenistan ve Özbekistan Cumhuriyetleri alfabe değiştirme kararını almış olup o güne kadar kullandıkları Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçiş sürecini başlatmışlardır. 2017 yılında da Kazakistan Cumhuriyeti 2025'ten itibaren Latin alfabesine geçme kararını aldıklarını duyurmuştu. Ancak bu atılan adımların sonucunda ortaya çıkan tablo istenilen Latin tabanlı ortak Türk alfabesi görünümünde değildir. Ortaklıklar ile birlikte farklılıkların da gereğinden fazla olduğu anlaşılmaktadır¹. Dolayısıyla yukarıda belirttiğimiz Türk Dünyası Ortak Alfabe Komisyonu'nun oluşturduğu Ortak Türk Alfabesi bu farklılıkların zamanla giderilmesi açısından önemlidir.

Burada Kırgızistan'ın söz konusu Latin tabanlı Ortak Türk Alfabesi'ne geçme kararını ne zaman alacağı merak konusudur. Kırgızistan yetkilileri bugüne kadar bu konuya oldukça ihtiyatlı yaklaşmışlar ve ülkede Kırgızcanın şimdilik Kiril alfabesinde yazılacağı görüşü hâkimdir (Azattık Ünalğısı, 2023). Kırgız devlet yetkililerinin bu yaklaşımını ülkenin günümüz (kısa vadede) ekonomik, politik, sosyal durumlarını göz önünde bulundurarak değerlendirdiğimizde kabul edilebilir yanı ağır basmaktadır. Çünkü Kırgızistan özellikle ekonomik (daha çok enerji ve ticaret) açıdan hâlâ önemli ölçüde Rusya'ya bağımlı durumdadır. Ayrıca 150 yıldır devam etmekte olan siyasi, sosyal ve kültürel ilişkiler belli düzeyde canlılığını korumaktadır. Öte yandan bu sürecin herhangi bir karmaşıklığa neden olmadan tam anlamıyla başarıya ulaşması için Kazakistan'daki gibi uzun süren önemli bir hazırlık aşamasından geçilmesi gerektiği anlaşılmıştır. Dolayısıyla bütün bu etkenlerin Kırgızistan'ın bu konuya (keza ülkenin geleceği için oldukça önemli bir karar olduğu bilincine büyük ölçüde varılmasına rağmen) olabildiğince ihtiyatlı yaklaşmasına sebep olduğunu söylemek yerinde olur. Nihayetinde bir ülkenin dilinin hangi alfabeyle yazılacağı kimi bilim insanlarının belirttiği gibi, "ilk bakışta dili ve dolayısıyla dil uzmanlarını ilgilendiren bir konu gibi görünse de özü itibarıyla siyasi karar gerektiren bir konudur" (Demir & Yılmaz, 2014, s. 8).

Diğer yandan yaklaşık 84 yıldır Kırgız yazı dilinin yazımı için kullanılmakta olan Kiril alfabesine dayalı kalıplaşmış bazı yazım kurallarından kaynaklanan dil sorunları gündemdeki yerini korumakta ve Kırgızcanın kendi iç kaynaklarına (potansiyeline) dayalı gelişmesine önemli ölçüde engel teşkil etmektedir. Ayrıca bu sorunlar bilim çevrelerince her ne kadar tartışılırsa tartışılın yakın zamanlarda çözülemeyecek kadar kök salmış durumdadır. Bu çalışmanın hazırlanmasına sebep olan durum da işte bu çözümsüzlüğe neden olan sorunlardır. Ancak burada çalışmamızın sınırlarını geçmemesi için Kırgızcanın yazı sisteminden kaynaklı tüm dil sorunları değil, konuyla ilgili bugüne kadar en çok gündeme gelen bazı sorunlar ele alınmıştır. Bu şekilde Kırgızcanın yazı dilindeki alfabe-yazım kaynaklı dilsel sorunların genel durumunu gözler önüne sermek ve söz konusu sorunların çözümü ile ilgili yaklaşımlarımızı dile getirilmek amaçlanmıştır.

1. Kırgızcada Kullanılan Kiril Alfabesi ve Genel Özellikleri

Geçmişte Türk halklarının Türkçeyi yazmak için kullandıkları yazıların başında Eski Türk runik, Mani, Uygur, Arap, Latin ve Kiril alfabeleri gelmektedir. Bunların dışında daha çok yabancıların Türkçeyi yazmak için kullandıkları Çin, Grek, Ermeni, İbrani yazıları da vardır.

Yazı kültürümüzün tarihine bakıldığında Kırgızların yukarıda adı geçen yazı sistemlerinin bazılarında büyük ölçüde (örn. Eski Türk runik yazısı, Arap, Latin, Kiril alfabesi) bazılarında da kısmen (örn. Eski Uygur, Mani) yararlandıkları anlaşılmaktadır. Yakın tarihimizde, daha açık belirtmek gerekirse 1928 yılına kadar Arap alfabesini kullanan Kırgızlar bu tarihten sonra Latin alfabesini kabul etmiş olup 1940 yılına kadar Kırgızca bu alfabeyle yazılmıştır. 1940'ta Kiril alfabesine geçilmesi kararı alınmış ve bu tarihten günümüze kadar Kırgızistan'da bu alfabenin Kırgızcaya göre kısmen uyarlanmış versiyonu kullanılmaktadır.

Kiril alfabesi, bilindiği üzere Latin alfabesiyle aynı kökten gelmiş olup kökeni Orta Çağ Yunan alfabesine dayanmaktadır. Günümüzde kimi Slav dillerinin dışında bazı Türk, İran, Kafkas, Moğol, Ural yazı dillerinde kullanılmaktadır.

Kırgızcanın yazı dili için kullanılan Kiril temelli alfabede 36 işaret (harf) mevcuttur (Tablo 1). Bu 36 işaretin 4 tanesi (е, ё, ю, я) hece değerinde, 2 tanesi (ь, ъ) herhangi bir ses veya hece değerinde olmayıp sadece kopyalanmış (alıntı) sözcüklerdeki bazı ünsüzlerin daha ince söylenmesini ve bazı yan yana gelen ünsüzlerin birbirinden ayırt edilmesini sağlamak için kullanılmaktadır. Ayrıca bazı ünsüz harfler (г, ж, к) birbirine yakın iki ses değerinde gözükmemektedir.

¹ Bunun başlıca sebebinin söz konusu ülkelerin Latin alfabesine geçme kararını almalarına vesile olan esas faktörün "ortak Türk alfabesine geçmek ya da Türk halkları için ortak alfabede birleşme" isteği değil daha çok "zamanında Kiril alfabesiyle birlikte dayatılmış ve artık değiştirilmesi zor olan yazım kurallarından kurtulmak" arzusu olduğu düşüncesindeyim.

Tablo 1

Kırgız Yazı Dilinde Kullanılan Alfabe ve Ses Karşılıkları

Kiril Alfabeti	Latin Alfabetiyle Ses Karşılığı	Kiril Alfabeti	Latin Alfabetiyle Ses Karşılığı
А а	A a	П, п	P p
Б б	B b	Р, р	R r
В в	V v	С, с	S s
Г г	G g, Ğ ğ	Т, т	T t
Д д	D d	У, у	U u
Е е	Ye ye, E e	Ү, ү	Ü ü
Ё ё	Yo yo	Ф, ф	F f
Ж ж	C c, J j	Х, х	H h, X x
З з	Z z	Ц, ц	Ts ts
И и	İ i	Ч, ч	Ç ç
Й й	Y y	Ш, ш	Ş ş
К к	K k, Q q	Щ, щ	Çş çş
Л л	L l	Ъ, ъ	Ayrıştırıcı işaret
М м	M m	Ы, ы	I ı
Н н	N n	Ь, ь	İnceltici işaret
Ң ң	Ñ ñ	Э, э	E e
О о	O o	Ю, ю	Yu yu
Ө ө	Ö ö	Я, я	Ya ya

2. Kırgız Yazı Dilinin Yazımı

Kiril alfabesinin temelinde geliştirilmekte olan Kırgız yazı dilinin yazımı üzerinde çalışmalar 1939 yılında başlamış olup Kiril alfabesinin kullanımıyla ilgili ilk yazım kılavuzu bu alfabeyle geçiş kararının alındığı 1940 yılında Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Şurası'nın onayıyla yürürlüğe girmiştir (Cañı Alfabit, 1940). Daha sonra 30 Mayıs 1953 tarihinde üzerinde önemli düzenlemeler yapılmıştır. Bu yazım kılavuzu daha sonraki yıllarda da (1955, 1971, 1995, 2002, 2008, 2013) zaman zaman güncellenerek bugünlere ulaşmıştır.

Günümüz Kırgızcasının yazım kuralları morfolojik, fonetik, geleneksel (tarihi) ve ayırıştırma (diferansiyel) ilkelerine dayanır (İbragimov, Biyalıyev & Abdesov, 2009, s. 11).

Kırgızcanın yazım kurallarının güncellenmiş son sürümünde (2013) en çok dikkat çeken bazı hususlar şunlardır:

(a) Kırgızcanın önemli ses özelliklerinden olan uzun ünlüler (ā, ē, ō, ō̄, ū, ū̄) yazım kurallarına göre **aa, ээ, oo, өө, уу, үү** şeklinde iki harfle gösterilir: *жаа* “yağ”, *аалам* “dünya, evren, âlem”, *бээ* “kısırak”, *ээр* “eyer”, *моо* “dağ”, *мактоо* “övgü”, *суу* “su”, *аруу* “arı, saf, temiz”, *куу* “kuğu”, *суур* “dağ sıçanı”, *төө* “deve”, *бүркөө* “kapalı, bulutlu”, *күү* “ezgi, melodi”, *кечүү* “nehir geçidi” vd.

(b) Soru eki (-bi, -bi, -bu, -bü; -pi, -pi, -pu, -pü) kendisinden önceki sözcüğün son ünlüsüne ve ünsüzün durumuna (tonlu veya tonsuz) uyarak bitişik yazılır: *окуучубу?* (öğrenci mi?) *атпы?* (at mı?) *келдибу?* (geldi mi) *алдыбы?* (aldı mı?) *жигитпи?* (delikanlı mı?)

(c) Her ögesi anlamını korumuş olan bazı birleşik yer-su adları büyük harflerle ve araları kısa çizgiyle ayrılarak yazılır: *Ысык-Көл*, *Соң-Көл*, *Ак-Суу*, *Ысык-Ата*, *Жалал-Абад*, *Ак-Сай*, *Жети-Өгүз*, *Ала-Тоо*, *Кум-Төр*, *Тору-Айгыр*, *Төө-Ашуу* vd.

(d) Coğrafi terimlerin oraya ait olduğunu belirten -LXk eki eklendiğinde o sözcük küçük harfle yazılır: *нарындык* (Нарын+лык), *ысык-көлдүк* (Ысык-Көл+лык), *таластык* (Талас+лык), *кыргызстандык* (Кыргызстан+лык), *түркмөнстандык* (Түркмөнстан+лык) vd.

(e) Etnik isimler küçük harflerle yazılır: *орус* “Rus”, *кыргыз* “Kırgız”, *казак* “Kazak”, *түрк* “Türk”, *хакас* “Hakas”, *өзбек* “Özbek”, *тажик* “Tacik”, *саруу* (bir boy adı), *бугу* (bir boy adı), *саяк* (bir boy adı), *солто* (bir boy adı), *моңолдор* (bir boy adı), *черик* (bir boy adı), *кушчу* (bir boy adı), *мейум* (bir boy adı) vd.

(f) Rusçadan veya Rusça vasıtasıyla başka dillerden geçen sözcükler genellikle Rusçanın yazım kurallarına göre yazılır: *авантюризм*, *автобиография*, *автомобиль*, *агглютинация*, *агитация*, *актёр*, *анкета*, *ассимиляция*, *аффикс*, *банк*, *бригада*, *вертолёт*, *герб*,

грамматика, дрижёр, зачёт, жюри, класс, киноискусство, премьер-министр, публицистика, радиограмма, самолёт, стажёр, суфлёр, счётчик, уют, чемодан, шофёр, щёлочь, щётка vd.

(h) Ancak Rusçadan ve Rusça vasıtasıyla başka dillerden daha önce geçmiş ve Kırgızcanın ses özelliklerine göre şekillenmiş bazı sözcüklerin aynı şekilde yazımına izin verilir: *белет, деректир, керебет, көпөс, меш, мискей, мүнөт, панар, самоор, саржан, сот, тамеки, үстөл, үтүк, чыт, чиркөө, шопур* vd.

Kırgızcanın yazımındaki noktalama işaretleri ise birbirleriyle sıkı ilişki içerisinde olan şu üç temel ilkeye; gramatikal (sözdizimsel), semantik (mantık) ve tonlama (entonasyon) ilkelerine göre belirlenmiştir (Tursunov, 2002).

Kırgızcanın yazı sistemindeki hem yazım hem de noktalama işaretleriyle ilgili kurallar kabul edildiği 1940 yılından bugüne kadar üzerinde her ne kadar çok düzeltme yapıldıysa da hâlâ tartışılmaya devam etmektedir. Aşağıda bu tartışmalara neden olan bazı yazım sorunları üzerinde durulmuştur.

3. Kırgızcanın Yazı Dilindeki Alfabe-Yazım Kaynaklı Bazı Önemli Sorunlar

Kırgız yazı dilinin alfabesi ve yazım kuralları ile ilgili bugüne kadar en çok tartışılan konular şunlardır:

3.1. Söz başı, söz içi ve söz sonunda **э / е** (e) harfinin yazımı ile ilgili tartışmalar: *эне (ene), эже (ece), эгер (eger), аэропорт (aeroport), аэродром (aerodrom), поэзия, Енисей (Yenisey), ээр (eer), чээн (çeen), мэр (mer), сэр (ser), Улан-Удэ (Ulan-Ude)* vd.

Örneklerde görüldüğü üzere buradaki mesele **э** (e) harfinin söz başında **э**, söz içi ve söz sonunda **е**, uzun ünlülerde **ээ** şeklinde yazılmasıdır. Ayrıca Rusça kökenli ve Rusça vasıtasıyla diğer dillerden kopyalanmış bazı sözcüklerde söz içinde ünlüden sonra da ünsüzden sonra da **э** şeklinde görülür. Bu tür tutarsızlıklar zaman zaman yazım hatalarına neden olmaktadır.

3.2. **к, г, ж** harflerinin her biri bir harf ancak iki ses değerine sahip olmalarından kaynaklanan sorunlar:

карга (qarğa), камчы (qatçı), акын (aqın) ~ каниверт (kanivert), класс (klass), келди (keldi), агар- (ağar-), угул- (uğul-), ага (ağa) ~ галстук (galstuk), гараж (garaaj), эгин (egin), жаңы (sañı), жер (cer) ~ гараж (garaaj), муктаж (muktaj), жюри (jyuri)

Örneklerde görüldüğü üzere **к** harfi hem /q/ hem de /k/ sesi için kullanılmaktadır. Diğer **г** harfi de hem /g/ hem de /ğ/ sesinin, **ж** harfi ise hem /c/ hem de /j/ sesinin yazıdaki karşılıklarıdır. Bu durum Kırgızcadaki bünyesinde bu ünsüzlerin yer aldığı bazı sözcüklerin telaffuzuyla ilgili bazı karışıklıklara sebep olmaktadır. Örneğin art damaksıl /q/ sesi ile söylenmesi gereken *калды* (qaldı), *кара* (qara), *кой* (qoy) vd. gibi bazı Kırgızca sözcükler son zamanlarda özellikle Rusçanın etkili olduğu bölgelerde ön damaksıl /k/ sesiyle *калды* (kaldı), *кара* (kara), *кой* (koy) şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Aynı durum diğer /z/ ve /ж/ harfleri için de geçerlidir.²

3.3. **е /ye/, ё /yo/, ю /yu/, я /ya/** harflerinin her biri bir harf ancak hece değerine sahip olmalarından kaynaklanan sorunlar. Bu harflerle ilgili meselelere özellikle Kırgızca sözcüklerdeki **ў /y/** ve ardından gelen uzun ünlülerin yazımında sık karşılaşılır: *аюу (ayuu), баюу (bayuu), аёо (ayoo), боёо (boyoo), таёо (tayoo)* vd. Ayrıca ilk ögesi **ў /y/** ile biten ve ikinci ögesi ünlüyle başlayan bazı birleşik isimlerin yazımında görülür: *таене (<тай+эне), таята (<тай+ата), таеже (<тай+эже), таяке (<тай+аке)* vd.

Söz başı, söz içi ve söz sonunda **ў /y/** ünsüzünden sonra *а /a/, э /e/, о /o/, у /u/* kısa ünlüleri gelirse doğrudan **е /ye/, ё /yo/, ю /yu/, я /ya/** harflerinden uygun olanı kullanılır: *таяк (tayak), аяк (ayak), окуя (okuya), таене (tayene), куем (kiyet), чиет (çiyet), оюн (oyun)* vd. Ancak Rusçadan veya Rusça vasıtasıyla başka dillerden kopyalanmış bazı sözcükler Rusçadaki gibi yazılır: *юд (yod), майор (mayor), район (rayon), Нью-Йорк (New York)*.

Görüldüğü üzere bu harflerden kaynaklı bazı karışıklıklar (tutarsızlıklar) mevcuttur. Öte yandan Kırgızcanın alfabesinde bu harflerin yerine kullanılabilecek **ў /y/** ve bununla birleşen diğer ünlüleri (**а /a/, э /e/, о /o/, у /u/**) harfleri zaten mevcuttur. Dolayısıyla alfabedeki **е, ё, ю, я** harflerinin çıkartılması önerisi uzun zamandır gündemdeki yerini korumaktadır (Sıdıkov, 2022).

3.4. Birleşik sözcüklerin yazımı ile ilgili sorunlar. Burada özellikle birleşik isimlerin (bitki adları, hayvan adları, yer adları, etnik adlar vd.) yazımında bugüne kadar birkaç kez yazım kuralı değişimi yaşanmıştır: *көз айнек ~ көзайнек* “gözlük”, *таш бака ~ ташбака* “kaplumbağa”, *козу карын ~ козукарын* “mantar”, *айры куйрук ~ айрыкуйрук* “doğan kuşu”, *Ысык-Көл ~ Ысыккөл, Ала-Бел ~ Алабел, Солтон-Сары ~ Солтонсары, Ак-Сай ~ Аксай*, vd.

² Bilindiği üzere buradaki art damaksıl /q/, /ğ/ ve ön damaksıl /k/, /g/ seslerinin alfabedeki karşılığı günümüzde diğer Türk yazı dillerinin çoğunda birbirlerinden farklıdır. Örneğin Kazakçada art damaksıl /q/ ve /ğ/ sesi için /қ/, /ғ/ işaretleri kullanılırken ön damaksıl /k/ ve /g/ için /к/, /г/ işaretleri kullanılmaktadır. Yakın zamanlarda Latin alfabesine geçmiş olan Azerbaycan yazı dilinin alfabesinde ise art damaksıl /q/ ve ön damaksıl /k/ sesleri için aynı şekilde iki farklı işaret kullanılmaktadır.

3.5. Rusçadan ve Rusça vasıtasıyla başka dillerden giren kopyalanmış sözcüklerin yazımıyla ilgili sorunlar. Bu sorunların boyutu çok daha derin ve geniştir. Hatta Eski Sovyetler Birliği içerisinde yer alan birçok yazı dilinin ortak sorunları olarak da nitelendirilebilir.

Günümüz Kırgızcasının yazım kurallarında Rusçadan ve Rusça vasıtasıyla başka dillerden giren sözcükler Rusçanın yazımına göre yazılır ifadesi mevcuttur (İbragimov vd., 2009, 24). Buna göre özellikle Bolşevik İhtilâli'nden sonraki dönemlerde Rusçadan ve Rusça vasıtasıyla diğer dillerden Kırgızcaya kopyalanmış hemen hemen tüm sözcükler (özel isimler dâhil) yukarıda gösterildiği üzere Rusçanın yazımına göre yazılmaktadır (bk. 2. (f)). Bununla birlikte daha önceden (Sovyetler Birliği'nden önce) Rusçadan geçen sözcüklerin o dönemde Kırgızcaya nasıl geçtiyse (ne gibi fonetik değişime uğradıysa) o şekliyle yazılmasına da izin verilmiştir (bk. 2. (h)). Böylece Kırgızcanın yazı dilinde Rusçadan ve Rusça vasıtasıyla başka dillerden kopyalanmış bazı sözcüklerin iki varyantta kullanılmasına da müsaade edilmektedir: *шофёр* // *шопур*, *директор* // *деректур*, *номер* // *номур*, *стол* // *үстөл*, *утюг* // *үтүк*, *галош* // *көлөч*, *самовар* // *самоор*, *ящик* // *жашик*, *минута* // *мүнөт*, *кровать* // *керебет*, *билет* // *белет*, *бутылка* // *бөтөлкө*, *булка* // *бөлкө* vd. Ayrıca Sovyetler Birliği döneminde de Rusçadan kopyalanmış bazı sözcüklerin tam Rusçadaki gibi değil Kırgızcadaki kullanımına göre yazılma kuralı mevcuttur³: *батинке* (< Rus. *ботинки*), *каникул* (< Rus. *каникулы*), *макарон* (< Rus. *макароны*), *сутка* (< Rus. *сутки*), *шахмат* (< Rus. *шахматы*), *танка* (< Rus. *танк*) vd. Öte yandan Kırgızcada uzun zamandan beri kullanılan ve artık Kırgızcanın ses özelliklerine göre şekillenmiş *чамадан*, *бригат*, *герп*, *поез*, *дакимент* vd. gibi sözcüklerin Rusçanın yazımına göre *чемодан*, *бригада*, *герб*, *поезд*, *документ* şeklinde yazılması gerekir kuralı vardır.

4. Değerlendirme

Bilindiği üzere geçmişten günümüze dünyadaki pek çok dilin yazımı için çeşitli (alfabe, abugida, hece, logografik) yazı sistemleri kullanılmış ve bugün de kullanılmaya devam etmektedir. Bunlardan kullanım açısından en yaygın olanı alfabe sistemidir. Buradaki “alfabe” terimi Ahmet Karadoğan’ın belirttiği gibi kısaca “bir dilin yazımında kullanılan harfler topluluğu” (Karadoğan, 2018, s. 336) şeklinde açılabilir. Alfabe sistemi aynı zamanda o sistemi kullanan konuşma dilinin yaklaşık bir temsilidir. Dolayısıyla bu sistem mümkün olduğunca o dilin tüm ses birimlerini karşılayabilmeli ve pratik olmalıdır. Bir dilin alfabe sistemindeki harfler aynı zamanda o dilin yazım kurallarının belirlenmesinde önemli rol oynar. Şayet bir alfabe sistemi o dilin ses birimlerini yeterince karşılamaz ise ya da o alfabede gereğinden fazla harf (işaret) kullanılıyorsa bu durum yazım kurallarına da yansır ve yazımın işlevini zorlaştırmakla kalmayıp yıllar sonrasında ortaya çıkacak başka dil sorunlarına da neden olur. Nitekim Kırgızcanın yazı dilindeki güncel tartışmaların ve bu tartışmalara konu olan sorunların kaynağına bakıldığında yukarıda belirttiğimiz gibi alfabe kaynaklı yazım sorunları ve yazım kaynaklı diğer dil sorunlarının bariz örnekleriyle karşı karşıya olduğumuz anlaşılmaktadır.

Tablo 1’de görüldüğü üzere günümüz Kırgızcasının yazımı için kullanılan alfabe sistemindeki genel görünüm şu şekildedir: Kırgızcanın yazımı için 36 işaret (harf) kullanılmaktadır. Ancak Kırgızcanın yazı dilinde 39 ses birimi (fonem) mevcuttur. Kullanılan 36 harfin içerisinde *е* “*ye*”, *ё* “*yo*”, *ю* “*yu*”, *я* “*ya*”, *ь* “inceltici işaret” ve *ъ* “ayrıştırıcı işaret” ses değerinde değildir. Öte yandan Kırgızcada bulunan 6 tane uzun ünlü (*аа, ээ, оо, өө, үү, үү*) alfabede gösterilmemiş ancak yazı sisteminde kullanılmaktadır. Aynı şekilde *ж, к, г* harflerinin ses karşılıkları tartışmalıdır. Genel olarak Kırgızcanın yazımı için kullanılan harfler Kırgızcanın ses özellikleriyle tam anlamıyla örtüşmemektedir. Görüldüğü üzere söz konusu alfabede harf bakımından hem fazlalıklar hem de eksiklikler mevcuttur ve bu durum doğal olarak yazım kurallarına yansımıştır.

Buradaki alfabe kaynaklı yazım sorunlarıyla ilgili B. Sagınbayeva’nın “Azırkı Kırgız Tilindegi Köp Ketirilgen Katalardın Tipteri cana Türlörү” başlıklı makalesindeki anket sonuçlarına bakmamız yeterlidir. Buna göre Kırgızcanın yazımıyla ilgili Kırgızistan’da en çok rastlanan ilk üç hata tipi şunlardır: 1) Uzun ünlülerin yer aldığı kelimelerde görülen hatalar. 2) *е, ё, ю, я* harflerinin bulunduğu sözcüklerde görülen hatalar. 3) Kopyalanmış sözcüklerde⁴ görülen hatalar (Sagınbayeva, 2015, s. 133). Görüldüğü üzere Kırgızcanın yazımıyla ilgili yukarıda sıraladığımız sorunların hemen hepsinin sebebi, günümüzde kullanılan alfabe ve yazım sisteminin en baştan (1940’tan) itibaren Kırgızcanın doğal yapısı ve gelişiminin göz ardı edilerek kabul edilmesine dayanır. Aslında 1940’taki Kırgızcanın yazım kılavuzunda buradaki *е, ё, ю, я, ц, щ, ь, ъ* harflerinin sadece Rusçadan ve Rusça vasıtasıyla diğer dillerden geçen kopyalanmış sözcüklerin yazımı için kullanılacağı öngörülmüştür (Cañı Alfabit, 1940). Ancak daha sonraki yıllarda bunlardan hece değerindeki *е, ё, ю, я* harfleri bünyesinde *ya, yo, yu, ye* sesleri olan Kırgızca kökenli sözcükler için de kullanılmaya başlanmıştır. Böylece bazı birleşik sözcüklerin ve uzun ünlülerin yazımında karışıklıklar meydana gelmiştir.

Kırgızcanın yazım kılavuzundaki Rusçadan ve Rusça vasıtasıyla başka dillerden Kırgızcaya giren sözcüklerin yazılışıyla ilgili tartışmalar da 1940’lı yıllardan beri sıkça gündeme gelmiştir. Örneğin, 1940’da kabul edilen yazım kılavuzunda Kırgızcaya Rusça vasıtasıyla geçmiş

³ Ancak bu tür sözcüklerin sayısı oldukça azdır.

⁴ Sagınbayeva bu sözcükler için Kırgızcada yaygın kullanılan *өздөштүрүлгөн сөздөр* “benimsenmiş sözcükler” terimini kullanmıştır (Sagınbayeva, 2015, s. 133).

sözcüklerin Rusçanın yazım kuralına göre yazılacağı belirtilmiş, ancak uzun zaman önce Rusçadan Kırgızcaya geçmiş ve değişime uğramış bazı sözcüklerin o şekliyle yazılmasına da izin veriliyordu (Cañı Alfabit, 1940). 1953'teki güncellenmiş yazım kılavuzunda ise Kırgızcaya Rusçadan veya Rusça vasıtasıyla başka dillerden giren sözcüklerin sadece Rusçanın yazım kurallarına göre yazılması gerektiği vurgulanmıştır. Buna göre Ekim İhtilâli öncesi Kırgızcanın dil özelliklerine göre kopyalanmış ve bazı fonetik değişime uğramış kimi sözcüklerin yazı dilinde o şekliyle kullanılması tamamen yasaklanmıştır (Kırg. Orf, 1954). Ancak daha sonraki güncellemelerde İhtilâl öncesi Rusçadan kopyalanmış sözcüklerin Kırgızcaya nasıl kopyalanmış ise öyle yazılması gerektiği kuralıyla değiştirilmiştir.⁵ Fakat ne yazık ki bunun dışındaki binlerce sözcüğün Rusçadan ve Rusça vasıtasıyla başka dillerden Kırgızcaya geçmesinde tamamen genel kopyalama yöntemi kullanılmıştır. Bu durum günümüzde diğer bazı dil sorunlarına neden olmuştur.

Burada günümüz Kırgızcasındaki alfabe-yazım kaynaklı bazı dil sorunları üzerinde de kısaca durulması gerekir. Bugün Kırgızcanın söz varlığında Rusçadan ve Rusça vasıtasıyla diğer dillerden kopyalanmış binlerce sözcük mevcuttur. Bu sözcüklerin çok büyük bir kısmı Rusça yazımına göre kullanılmaktadır. Bu durum aynı zamanda Kırgızcanın yabancı sözcüklere karşı duyarlılığını (tepkinsini) da zayıflatmıştır. Dolayısıyla Kırgızcada bu tür sözcüklerin sayısı son yıllarda hızla artmış, hızlı bir şekilde yazılı ve sözlü dile geçmiş, bir kavramın Kırgızca karşılığı olduğu halde Rusçasını tercih etme moda haline gelmiş, kavram alanları genişlemiş ve bu süreç oldukça sıradanlaşarak dil kirliliğini de beraberinde getirmiştir. Bugün Kırgızistan'ın büyük şehirlerinde, cadde ve sokaklarda, iş yerlerinde, devlet kurumlarında, eğitim-öğretim alanlarında, ticaret, sanayi bölgelerinde, gıda, tekstil, sağlık sektörlerinde, sosyal medya, basın-yayın çevrelerinde vd. pek çok alan ve mekânlardaki Kırgızcanın durumu bunun açık delilidir.

Sonuç

Bir Kiril alfabesi ve Rusçanın yazımı temelinde oluşturulmuş olan Kırgızcanın yazı sistemindeki yukarıda dile getirilen sorunlar yakın zamanda çözülebilecek basit sorunlar değildir. Ancak bu sorunların çözümü için bugüne kadar bazı ciddi adımlar da atılmıştır. Özellikle 1995 ve 2002 yıllarındaki güncellenmiş yazım kuralları Kırgızcanın kendi iç potansiyelini ortaya koyabilmesi açısından önemli bir başlangıç olmuştur. Bu yazım kurallarıyla ilgili çalışmalarda Kırgızcanın yazı dilindeki Rusçadan ve Rusça vasıtasıyla diğer dillerden geçmiş sözcüklerin genellikle Kırgızcanın ses (ağız) özelliklerine göre yazılması kuralı getirilmişti (Oruzbayeva vd., 1995; Cazuu Erece, 2002). Ancak ne var ki bu kural 2008'de tekrar eski haline (1983 yılındaki sürümüne) dönüştürülmüş ve söz konusu kopyalanmış sözcükleri Kırgızcanın ses özelliklerine göre yazma süreci durdurulmuştur. Bunun nedeni, 2009 yazım kılavuzunda "halkın eski alışkanlıklarından vazgeçmemesi ve son dönemlerde bununla ilgili pek çok şikâyetin alınması ve çeşitli tartışmaların yaşanması" şeklinde gösterilmiştir (İbragimov vd., 2009, s. 5). Burada ayrıca daha önceki yazı kurallarının gelenekselleşmesinden söz edilmektedir. Ancak bu gelenekselleşmiş durum günümüzde diğer yeni alıntıları da etkilemektedir. Böylece bir taraftan 1991'den sonra Kırgızcanın sadeleştirilmesi, yabancı sözcüklerin Kırgızca karşılığının ortaya konulması için çaba gösterilirken diğer yandan bu süreci olabildiğince engelleyen bir yazım kuralı aktif olarak kullanılmaya devam etmektedir.

Tanınmış dilci, Türkolog Karboz Dıykanov, daha 1994 yılında Kırgızcanın yazımıyla ilgili sorunları tüm ayrıntılarıyla dile getirerek o güne kadarki Kırgızcanın alfabe ve yazım kurallarını sert bir dille eleştirmiş ve "eğer yazımımızdaki sorunları düzeltmek istiyorsak önce alfabemizi tam fonolojik ilkeye göre bir işaret bir ses şeklinde yeniden düzenlemeliyiz. Kiril alfabesinde kalacaksa я, ю, е, ё, ц, щ, ъ, ъ harflerini alfabemizden çıkartmalıyız" diyerek 28 harften oluşan aşağıdaki tabloyu önermiştir (Tablo 2). Dıykanov'a göre "bu harflerin ister Kirilce versiyonu ister Latince versiyonu kullanılsın, Kırgızcanın yazı dili olarak gelişmesine yeterli olacaktır" (Dıykanov, 1994).

Tablo 2

Kırgızcanın Yazımı İçin K. Dıykanov'un Önerdiği Alfabe Sistemleri

Kiril	а	б	в	г	д	е	ж	з	и	й	к	л	м	н	ң	о	ө	п	р	с	т	у	ү	ф	х	ч	ш	ы
Latin	a	b	v	g	d	e	c	z	i	y	k	l	m	n	ŋ	o	ö	p	r	c	t	u	ü	f	h	ç	ş	ı

Ancak bugün gelinen noktada anlaşılıyor ki, ne Dıykanov'un yukarıdaki önerilerinden herhangi birisi kabul edilmiş ne de Kırgızcadaki yazım sorunları giderilebilmiştir. Tam tersine gittikçe Kırgızcanın aleyhine artarak devam etmekte olan bir süreç söz konusudur. Bu nedenle günümüz Kırgızcasındaki bu süreci yavaşlatacak ya da mümkünse tersine çevirecek önlemler ivedilikle alınmalıdır. Kanaatimizce,

⁵ Bu yıllarda Kiril alfabesi ve yazım kurallarının güncellenmesi kapsamında özellikle bu konu üzerinde Kırgız bilim çevrelerinin arasında hararetli tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmalarda Rusça ve Rusçanın vasıtasıyla başka dillerden geçen sözcüklerin Kırgızcadaki yazımıyla ilgili genel olarak şu iki yaklaşım söz konusudur: 1) Rusçadan veya Rusça vasıtasıyla başka dillerden Kırgızcaya giren sözcüklerin tamamen Rusçanın yazım kurallarına göre yazılmasını savunan görüş (İ. Batmanov, A. Altımışbayev vd.). 2) Rusçadan veya Rusça vasıtasıyla başka dillerden Kırgızcaya giren sözcükler iki farklı dönemde girdikleri için dile nasıl geçtiyse öyle yazılmasını savunan görüş (B. Yunusaliyev, H. Karasayev, K. Yudahin vd.). (İbragimov, Biyaliyev & Abdesov, 2009, s. 19).

Kırgızcadaki bahsettiğimiz yazım sorunlarının giderilmesi, dilin sadeleştirilmesi, özellikle yabancı sözcüklere karşı duyarlılığının artırılması, Kırgızcanın daha çok kendi iç kaynaklarına ve kendi dil malzemelerinin potansiyeline dayalı olarak gelişmesi için tek çözüm yolu alfabe değişikliğine gidilmesidir. Daha açık söylemek gerekirse, Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçilmesidir. Ancak bunun gerçekleşmesi için çok ciddi bir ön hazırlık süreci olmalı ve en önemlisi Latin alfabesiyle birlikte Kırgızcanın kendine has, dil özelliklerine uygun ve aynı zamanda diğer Türk yazı dilleriyle ortak olabilecek yazım kuralları geliştirilmelidir.

Özetlemek gerekirse, günümüz Türk yazı dillerinin çoğunda hem yazı sistemi hem bundan kaynaklı dil sorunları mevcuttur. Ancak özellikle eski Sovyetler Birliği içerisinde yer almış Türk cumhuriyetlerinde bu tür sorunların boyutu daha da derindir. Bu sorunların üstesinden gelebilmek için bugüne kadar bazı Türk cumhuriyetleri alfabe değişikliğine gitmişlerdir. Bu ülkelerde söz konusu süreç her ne kadar sancılı görünse de eskiden beri gelen Rusçanın etkisinden kurtulma, daha doğrusu yabancı sözcüklere karşı kendi dillerinin duyarlılığını arttırabilme süreci başlamıştır. Türkçenin bu kollarında artık Rusçadan olduğu gibi kopyalama kuralı kalkmıştır. Ancak, dünyadaki en uzun destan olan “Manas” destanını yaratan, yani bir destan dili olan, bünyesinde tarihin en eski derinliklerinden gelen oldukça önemli dilsel öğeleri, kavramları barındıran ve bu yönüyle Eski Türkçeden bu yana Türkçenin tarihsel gelişim sürecinin takibi ve incelenmesi için ışık tutan Kırgızcanın bundan sonra daha doğal (saf), bağımsız; sanatsallığı ve anlatım gücü yüksek; işlenmiş bir yazı dili olarak yaşamını sürdürebilmesi ve gelişebilmesi için bir alfabe-yazım reformuna ihtiyacı vardır. Kanaatimizce, bu süreci başarıyla gerçekleştirmek için atılacak en temel adım yukarıda belirttiğimiz şartlar çerçevesinde Latin alfabesine geçmektir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kısaltmalar

Cañı Alfabeti Kırgız Tilinin Cañı Alfabeti cana Orfografiyası

Kırg. Orf Kırgız Tilinin Orfografiyası

Cazuu Erece: Kırgız Tilinin Cazuu Ereceleri

Kaynaklar / References

- Altınöz, İ. (2021). Türk dünyasında ortak alfabe: Uygulamalar, arayışlar, teklifler. *Bilig*, (96), 311–321. <https://doi.org/10.12995/bilig.9612>
- Aşirbayev, T. (2005). *Orfografiyalık ereceler (Tuura cazuu cana adabiy oñdoo boyunca praktikalık koldonmo)*. Kagit Resurstarı (In Kyrgyz)
- Azattık Ünalğısı (2023, 20 Nisan). *Prezident Caparov Latin aribine ötüügö erte ekenin bildirdi*. <https://www.azattyk.org/a/32372272.html> (In Kyrgyz)
- Demir, N., & Yılmaz, E. (2014). *Bitmeyen öykü: Alfabe tartışmaları*. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi.
- Dıykanov, K. (1994). *Kırgız tilindegi kıyın meseleler cana tugra cazuv*. Kırgız Mamlekettik Uluttuk Universiteti. (In Kyrgyz)
- İbragimov, S., Biyalıyev, A., & Abdesov, N. (Eds.). (2009). *Kırgız tilinin orfografiyalık sözdüğü*. Mamlekettik Til cana Entsiklopediya Borboru. (In Kyrgyz)
- Karadoğan, A. (2018). Alfabeler arası imlâ geçişleri ve yeni Türk imlâsı. *Yeni Türkiye*, (101), 336–339.
- Kırgız tilinin cañı alfabeti cana orfografiyası*. (1940). Kırgız Tilinin cana Cazusunun İlim İzildöö İnstitutu. (In Kyrgyz)
- Kırgız tilinin cazuu ereceleri*. (2002). Kırgız Respublikasının Prezidentine Karaştuu Mamlekettik Til Boyunça Uluttuk Komissiya. (In Kyrgyz)
- Kırgız tilinin cazuu ereceleri*. (2008). Kırgız Respublikasının Prezidentine Karaştuu Mamlekettik Til Boyunça Uluttuk Komissiyanın Aldındagı Okuu-Maalimat Borboru. (In Kyrgyz)
- Kırgız tilinin cazuu ereceleri*. (2013). Kırgız Respublikasının Prezidentine Karaştuu Mamlekettik Til Boyunça Uluttuk Komissiya.
- Kırgız tilinin orfografiyası*. (1954). Kırgızstan Mamlekettik Basması. (In Kyrgyz)
- Oruzbayeva, B., Musayev, S., Abduvaliyev, İ., & Murataliyeva, C. (1995). *Kırgız tilinin cazuu ereceleri*. Akıl. (In Kyrgyz)
- Saginbayeva, B. (2015). Azırkı Kırgız tilindegi köp ketirilgen katalardan tipteri cana türlörü. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(5), s. 118-135. (In Kyrgyz)
- Sıdıkov, A. (2022). Kırgız tamgalarının tagdırı. *Oş Mamlekettik Universitetinin Carçısı İlimiy Jurnalı* (s. 337-347). <https://www.oshu.kg/storage/uploads/files/21655700603KonferenciZulpukarov.pdf>. (In Kyrgyz)
- Türk Dil Kurumu. (2024, 16 Eylül). *Türk dünyası ortak Türk alfabesinde bulundu*. <https://tdk.gov.tr/icerik/basindan/turk-dunyasi-ortak-turk-alfabesinde-uzlasti/>

Millat Lisoniy Portretining Assotsiatsiyalarda Aks Etishi

Milletin Dilsel Portresinin Çağrışımlara Yansıması

Interpretation the Reflection of a Nations Linguistic Portrait in Associations

Durdana LUTFULLAYEVA

Özbekistan Uluslararası İslam Akademisi, Klasik
Doğu Filolojisi Fakültesi, Özbek ve Yabancı Diller
Bölümü, Taşkent, Özbekistan

International Islamic Academy of Uzbekistan,
Faculty of Classical Eastern Philology, Department
of Uzbek and Foreign Languages, Tashkent,
Uzbekistan

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o'zbek xalqi ustida o'tkazilgan assotsiativ tajriba asosida o'zbek tili egalarining o'z xalqi haqidagi qarashlari, bilim va tasavvurlarini aks ettiruvchi javob reaksiyalarini aniqlash hamda ushbu javob reaksiyalari asosida til egalari ongida aks etgan o'zbek millatining obraz-qiyofasi – lisoniy portretiga tavsif berish maqsad qilindi. Maqolani yoritishda assotsiativ tajriba metodidan foydalanildi. Assotsiativ tajriba O'zbekistonning turli viloyatlarida yashaydigan 18-26 yoshlardagi oliy o'quv yurti talabalari (300 ta) hamda 30-74 yoshlardagi pedagoglar jamoasi (73 ta) ustida o'tkazildi. Tajriba uchun *o'zbek* leksemasi tanlandi. Tajriba materiallari asosida *o'zbek* leksemasi assotsiativ maydoni hosil qilinib, undan o'rin olgan assotsiatsiyalarning nisbati belgilandi; takror, yakka va turli javob reaksiyalari farqlandi. Ushbu javob reaksiyalari mavzuviy guruhlariga ajratilib, ularning o'zbek xalqi obraz-qiyofasini turli tomondan tasvirlashga xizmat qilishi asoslab berildi.

Kalit So'zlar: assotsiativ tajriba metodi, verbal assotsiatsiyalar, assotsiativ portret, o'zbek millatining assotsiativ verbal portreti, o'zbek leksemasi assotsiativ maydoni

Öz

Bu makalede, Özbek halkı üzerinde gerçekleştirilen çağrışimsal deney temelinde, Özbekçe konuşurlarının kendi halklarına dair görüş, bilgi ve tasavvurlarını yansıtan tepki yanıtları tespit edilerek, bu yanıtlar doğrultusunda dil kullanıcılarının zihninde şekillenmiş Özbek halkının imgesel görünümü – dilsel portresi – betimlenmeye çalışılmıştır. Makalede, çağrışimsal deney yönteminden yararlanılmıştır. Deney, Özbekistan'ın farklı vilayetlerinde yaşayan, 18-26 yaş aralığındaki yükseköğretim öğrencilerinden (300 kişi) ve 30-74 yaş aralığındaki eğitimci grubundan (73 kişi) oluşan bireyler üzerinde uygulanmıştır. Deney için *özbek* lekseması (kelimesi) seçilmiştir. Deney materyalleri temelinde *özbek* kelimesinin çağrışım alanı oluşturulmuş, bu alanda yer alan çağrışımların oranları belirlenmiş; tekrar eden, tekil ve çeşitli yanıt tepkileri ayırt edilmiştir. Bu yanıt tepkileri tematik gruplara ayrılarak, bunların Özbek halkının imgesel görünümünü farklı açılardan tasvir etmeye hizmet ettiği gerekçelendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: çağrışimsal deney yöntemi, özel çağrışımlar, çağrışimsal portre, Özbek halkının çağrışimsal sözel portresi, Özbek kelimesinin çağrışım alanı

ABSTRACT

This article identifies the response reactions that reflect the perceptions, knowledge, and conceptions of native Uzbek speakers about their own nation, based on an associative experiment conducted with members of the Uzbek ethnic group. Drawing from these responses, a linguistic portrait – the mental image of the Uzbek nation as perceived by its speakers – is described. When covering the article, the associative experiment method was used. The associative experiment was conducted on students of higher educational institutions (300) aged 18-26 years and pedagogical teams (73) aged 30-74 years living in different regions of Uzbekistan. The *Uzbek* lexeme was chosen for the experiment. The associative field of the lexeme *Uzbek* was constructed, and the proportion of the associations within this field was determined. Repetitive, unique, and diverse responses were differentiated. These responses were categorized into thematic groups, and it was substantiated how each group contributes to depicting the image of the Uzbek people from various perspectives.

Keywords: associative experiment method, verbal associations, associative portrait, associative verbal portrait of the Uzbek nation, associative field of the *lexeme Uzbek*

Geliş Tarihi/Received 18.04.2025
Revizyon Talebi/Revision 13.05.2025
Requested
Son Revizyon/Last Revision 17.05.2025
Kabul Tarihi/Accepted 21.05.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 28.05.2025

Sorumlu Yazar/Corresponding author:
Durdane Lutfullayeva
E-mail: 1965ddd@mail.ru

Atıf: Lutfullayeva, D. (2025). Milletnin dilsel portresinin çağrışımlara yansıması. *Comparative Turkish Dialects and Literatures*, (7), 17-22.

Cite this article: Lutfullayeva, D. (2025). Interpretation the Reflection of a Nations Linguistic Portrait in Associations. *Comparative Turkish Dialects and Literatures*, (7), 17-22.

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
NonCommercial-NoDerivatives 4.0

Kirish

Xalq Keyingi yillarda jahon tilshunosligida insonga xos shaxsiy sifatning tilda verballashuvi masalasini o'rganishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Negaki bugungi kunda inson tilining jamiyat a'zolari ongi va tafakkuri, ichki dunyosi, ruhiyati, bilim va tasavvurlari, milliy-madaniy qarashlari bilan hamohangligi haqidagi qarashlar tilshunoslar uchun yangilik bo'lmay qoldi. Markazida inson omili turuvchi antroposentrik tilshunoslikda insonning bilim va tasavvurlari, dunyoqarashi, ruhiyati, milliy-madaniy qarashlarining assotsiatsiyalarida aks etishi masalasi dolzarb bo'lib qolmoqda. Ushbu muammo doirasida inson tasavvurlarini tilda aks ettiruvchi lisoniy assotsiatsiyalar mohiyatini ochib berish, assotsiatsiyalarning yuzaga kelishiga turtki beruvchi lisoniy, nolisoniy omillarni aniqlash, assotsiativ birliklarning lingvistik xususiyatlarini yoritish, ularda inson omilining roliga baho berish dolzarb vazifalardan biriga aylandi. Bu yo'nalishda olib borilgan tadqiqot ishlarida til egalari ustida o'tkazilgan jamoaviy xarakterdagi tajribalar materiallari asosida ko'plab tillarning assotsiativ lug'atlari yaratildi (Kurcz, 1967; Postman, Keppel, 1970, b. 943; Kiss, Armstrong, Milroy 1972, b. 1539; Maršalová, 1972; Titova, 1975, b. 95; Tsitova, 1981; Gerganova, 1984, b. 272; Ulyanova, 1988, b. 187; Butenko, 1989, b. 326; Dmitryuk, 1998, b. 245; Tarasov, 2002, b. 784). Tilshunoslikda ilk assotsiativ grammatika tuzildi (Karaulov, 2010, b.328; Karaulov, 1999). Turli tillar misolida assotsiatsiyalarning verbal ifoda topishidagi milliy-madaniy xususiyatlar ochib berildi (Kuznetsova, 2005; Borgoyakova, 2002).

O'zbek tilshunosligida ham so'nggi yillarda til birliklarining assotsiativlik xususiyatlarini ochib berishga qaratilgan maxsus tadqiqot ishlari amalga oshirildi (Lutfullayeva, 2017, b. 140; Tajiboyev, 2021, b. 108; Ortiqova, 2022, b. 136). Shunga qaramay, tilshunosligimizda tadqiq etilishi lozim bo'lgan qator dolzarb muammolar ko'zga tashlanmoqda. Xususan, jamiyatning mo'tabar kishilari, xususan, adiblar, siyosatchilar, san'at ahli, xalq qahramonlari kabi mashhur insonlar yoki millatning assotsiativ lisoniy portretini tasvirlash assotsiativ tilshunoslikning dolzarb muammosi sanaladi. Ushbu muammo tadqiqi til birliklarining assotsiativ xususiyatini ochib berishga xizmat qilishi bilan birga, jamiyat a'zolarining kishilar tasavvuridagi obrazini tasvirlashga, ular haqidagi tasavvurlarni umumlashtirishga xizmat qiladi. Muayyan shaxsning assotsiativ portreti til egalari ushbu shaxs haqidagi ma'lumotlari va tasavvurlari, unga bo'lgan munosabati, salbiy yoki ijobiy bahosini aniqlashga imkon beradi. Shuningdek, shaxs assotsiativ portreti orqali jamiyatda mazkur shaxs nisbatan shakllangan munosabat, e'tiborga oydinlik kiritiladi. Bu holat ushbu muammoning til va insonning o'zaro munosabati masalasini o'rganishda dolzarb ekanligini ko'rsatadi.

Asosiy Qism

Assotsiativ portret "obyektning inson assotsiatsiyalari asosida hosil qilingan tashqi qiyofasi"dir. *Assotsiativ verbal portret* deganda "obyektning inson assotsiatsiyalari asosida hosil qilingan lisoniy qiyofasi" tushuniladi.

Keyingi yillarda dunyo tilshunosligida assotsiativ tajribalarning turli maqsadlarda qo'llanishi kuzatilmoqda. Ushbu metod muayyan obyektning til egalari ongida aks etgan assotsiativ verbal portretini aniqlashda ham qo'llanadi. Assotsiativ tajriba materiallari mazkur obyektga oid til egalari ongida to'plangan ma'lumotlarni assotsiatsiyalar ko'rinishida taqdim etadi. Bunday assotsiatsiyalar obyektning yaxlit holatdagi verbal portretini tasvirlashga xizmat qiladi.

O'zbek tili egalari o'z xalqi haqidagi qarashlari, bilim va tasavvurlari asosida ongida shakllangan o'zbek millati obraz-qiyofasiga tavsif berish maqsadida ular ustida erkin assotsiativ o'tkazildi. Tajribaga sinaluvchilar sifatida 18-26 yoshlardagi talabalar (300 ta) hamda 30-74 yoshlardagi pedagoglar jamoasi (73 ta) tanlab olindi. Assotsiativ tajriba materiallari o'zbek millatining o'zbeklar tasavvuridagi assotsiativ verbal portretini tasvirlashga xizmat qildi.

Tajribani o'tkazishda sinaluvchilarga quyidagi topshiriq berildi: "Tajriba o'tkazuvchi tomonidan sizga o'qib eshittirilgan so'z (o'zbek so'zi)ni idrok etishingiz bilan 30 sekund ichida bu so'z turtkisi ta'sirida xotirangizda tiklangan birinchi so'zni so'rovnomaga qayd eting".

Assotsiativ tajriba o'tkazilgach, olingan materiallar kompyuterda jamlandi hamda statistik tahlil qilindi. Tajriba natijalari umumlashmasi asosida *o'zbek* leksemasining til egalari assotsiatsiyalariga asoslangan quyidagi assotsiativ maydoni hosil qilindi:

O'zbek: millat 25; o'ziga bek 13; ona-yurt 10; o'zbek sportchilari 9; mehmondo'st xalq 8; millatim 8; shirinso'z xalq 8; milliylik 7; tug'ligan joy 7; atlas 6; atlas kiygan qiz 6; do'ppi 6; xalq 6; mehmondo'st 5; mehnatkash 5; mehribon 5; mustaqil 5; bayroq 4; Vatanim 4; Vatan himoyachilari 4; odam 4; o'zim 4; bodom nusxali do'ppi 3; do'ppi 3; do'ppi kiygan odam 3; mehribon xalq 3; milliy urf-odatlar 3; mustaqillikka erishgan xalq 3; oilam 3; osh 3; qizi 3; so'zlashuv tili 3; til 3; xalqim 3; o'zligimiz 3; ayol 2; bolajon 2; boshida do'ppisi bor inson 2; faxr 2; Islom Karimov 2; milliy liboslar 2; muhabbat 2; Navro'z bayrami 2; o'z tiliga ega xalq 2; o'zbek tilida so'zlashuvchi xalq 2; or-nomus 2; paxta 2; tinch yurt 2; turkiylar 2; to'y 2; O'zbekiston 2; o'ziga bek xalq 2; g'ururli xalq 2; adabiyot 1; aholisi musulmon 1; andisha 1; atlas do'ppi 1; Avloniy 1; ayolning boshidagi do'ppisi va egnidagi libosi 1; ayvonda o'tirgan qari onaxon 1; bek 1; beqasam to'n

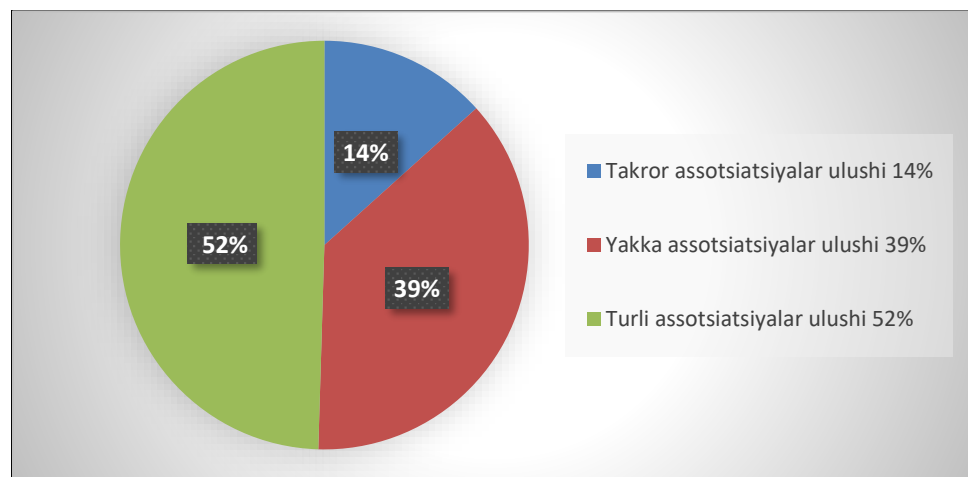
1; beshik 1; birdamlik 1; bolajon xalq 1; buyuk 1; Buyuk kelajak uchun harakatdamiz 1; dehqon 1; dehqon bobo 1; do'ppi, milliy liboslar 1; do'ppi, to'n, to'y marosimi 1; do'ppi, to'n, beshik 1; do'ppi kiygan 1; do'ppi kiygan samimiy inson 1; do'ppi kiygan sochlari o'rilgan qiz 1; do'stona xalq 1; do'ppi kiygan, oq soqolli bobolar 1; egoist 1; erkin 1; etnik turfa insonlar 1; farzandim 1; farzandimning kulgusi 1; Farg'ona kiyimli navqiron yigit 1; ibo-hayo 1; iffat 1; iroqi do'ppi 1; islom diniga sig'inuvchi shaxs 1; islom dinini tan olgan inson 1; jamiyat 1; jangda mardlik ko'rsatgan bobolarimiz 1; jannati insonlar yashovchi millat 1; ketmon 1; kindik qonim to'kilgan yurt 1; ko'pkari 1; korrupsiya 1; lo'x 1; mard 1; Marg'ilon 1; mas'uliyatli 1; mehnatkash xalq 1; mehmondo'stlik 1; mehr, oqibat, totuvlik 1; mehrli musulmon 1; mehrli, oqibatli 1; men 1; men o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishida o'qiyman 1; mening millatim 1; millat, milliy yuksalish 1; millat, xalq 1; millatni asrab-avaylash 1; milliy an'ana 1; milliy atlas matosi 1; milliy kiyim 1; milliy kiyingan yigit 1; milliy libosli qiz 1; milliy qadriyat 1; milliy qadriyatlar 1; milliy raqslar 1; milliy urf-odat 1; milliyona millatimiz 1; mustaqillik 1; musulmon 1; musulmonlar 1; musulmon odam 1; oddiy, samimiy qiz bola 1; oliyjanob 1; ona tilimiz 1; ota-ona 1; pahlavon o'g'illarim 1; palov 1; piyola 1; qadimdan yashab kelayotgan millat 1; qalampir nusxali do'ppi 1; qarindoshchilik 1; qat'iyat 1; qo'l ushlashib turgan milliy kiyimli yigit va qiz 1; qirg'iz 1; qishlog'im 1; qo'shiq 1; qoni 1; sabr 1; samimiy 1; samimiy ayol 1; samimiy, oddiy ayol 1; saxiy 1; sodda odam 1; sodda, ishonuvchan millat 1; sodda samimiy ayol 1; sochi mayda o'rilgan qizaloq 1; sumalak 1; tandir 1; tarixiy yodgorliklar 1; tilshunoslik 1; tinchlik-totuvlik 1; Toshkent 1; to'y, paxta, maysazor 1; turkiy sodda xalq 1; turmush o'rtog'im 1; urush 1; Vatanim 1; Vatanni sevmok iymondandir 1; vatanparvar 1; xalq, millat 1, yaktak, yaxshi 1, O'zbekiston diyori 1; o'zbek millati xor bo'lmas 1; o'zbek yigiti 1; o'zbekcha bichimdagi atlas ko'ylak 1; O'zbekistonning xaritada geografik yer maydoni 1; O'zbekiston Respublikasi birinchi prezidenti I.A.Karimov 1; O'zbekistonimiz tinchligi 1; o'zbekligimdan faxrlanaman 1; o'zbekman 1; o'ziga xo'jayin 1; o'zining hayoti qolib, boshqalarning hayotiga qiziquvchi odam 1; o'zligim 1; o'zligiga ega millat 1; o'zlik, xalq 1; g'iybatchilar 1; g'ururim 1; sharqona tarbiya ko'rgan insonlar 1; chet elda yurgan hamyurtlarimiz 1.

Ushbu assotsiativ maydondan 375 ta o'zbek tilida so'zlashuvchi til egalarida o'zbek leksemasiga nisbatan hosil bo'lgan 364 ta javob reaksiyasi o'rin olgan. Shundan 182 tasi turli mazmundagi assotsiatsiyalardir. Assotsiativ tajriba jarayonida sinaluvchilar tomonidan takrorlangan yuqori chastotali javob reaksiyalari 53 tani, yakka tartibdagi javob reaksiyalari esa 129 tani tashkil qildi.

Assotsiativ maydondagi turli, takrorlangan va yakka xarakterdagi javob reaksiyalarining ulushini diagrammada quyidagicha tasvirlash mumkin:

Diagramma 1

O'zbek Leksemasi Assotsiativ Maydonidan O'rin Olgan Javob Reaksiyalari Nisbati

Diagrammadan anglashiladiki, o'zbek leksemasi assotsiativ maydonida turli mazmundagi (52%), takror (14%) va yakka xarakterdagi (39%) assotsiatsiyalarning ulushi har xil. Ushbu maydonda turli mazmundagi assotsiatsiyalarning ulushi yuqori bo'lib, aynan ular o'zbek xalqining til egalari ongida hosil bo'lgan obraz-qiyofasini turli tomondan turib tasvirlashga xizmat qiladi.

Ikkinchi o'rinda yakka xarakterdagi javob reaksiyalari turadi. Ular til egalarining millat, xalq, yurt, Vatan, o'zbeklar xarakteriga xos fazilatlar, ularning dini, milliy qadriyatlari, kiyim-kechaklari, taomlari, millat kishilari, shu jumladan, mashhur siyosiy arboblardan, adiblar haqidagi bilim va tasavvurlarini aks ettirgan.

Bu tipdagi javob reaksiyalari sinaluvchilarning o'zbeklar haqidagi qarashlarida muayyan o'xshashlik bilan birga tafovutlar ham mavjudligini

ko'rsatdi. Masalan, *o'zbek* leksemasini eshitishi bilan ayrim sinaluvchilar ongida ularning o'zi gavdalanganligi xarakterlidir. Bu holat o'zim(4), men (1), men o'zbek tili va adabiyoti yo'nalishida o'qiyman (1), o'zbekman (1) javob reaksiyalarida yuzaga chiqqan. Demak, bu sinaluvchilar *o'zbek* deganda, avvalo, o'zini ko'z oldiga keltirgan.

Ba'zi sinaluvchilarda *o'zbek* leksemasi ota-onasi, farzandi, turmush o'rtog'i, bobolari, hamyurtlarini yodiga solgan. Bu holat quyidagi javob reaksiyalarida kuzatiladi: ota-ona (1), farzandim (1), pahlavon o'g'illarim (1), turmush o'rtog'im (1), jangda mardlik ko'rsatgan bobolarimiz (1), chet elda yurgan hamyurtlarimiz (1). Anglashiladiki, sinaluvchilar xalqimizning turli vakillarida o'zbek millati qiyofasini ko'rishgan.

Shunisi xarakterliki, ko'pchilik sinaluvchilar ongida o'zbek xalqi o'ziga bek, o'zligini tanigan, mustaqil xalq sifatida gavdalangan. Xalqimizga xos bu xususiyat nafaqat yakka, balki takrorlangan javob reaksiyalarida ham aks etgan. Masalan, 13 ta sinaluvchida o'ziga bek (13), 3 ta sinaluvchida o'zligimiz (3), 2 ta sinaluvchida o'ziga bek xalq (2) assotsiatsiyalari takrorlangani holda, 4 ta sinaluvchida shu mazmundagi o'ziga xo'jayin (1), o'zligiga ega millat (1), o'zligim (1), o'zlik, xalq (1) javob reaksiyalari hosil bo'lgan. Mazkur holat yakka va takrorlangan ayrim javob reaksiyalarida o'zbek millatiga xos muayyan belgilar o'xshash tasvirga ega bo'lganligini ko'rsatadi.

Sinaluvchilarda individual assotsiatsiyalarning hosil bo'lishiga ayrim tashqi omillar ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ammo muayyan tashqi omillar ta'sirida yuzaga kelgan individual xarakterdagi assotsiatsiyalar ko'pincha o'zgaruvchanlik xususiyatiga ega bo'ladi. Tashqi omillarning o'zgarishga uchrashi inson assotsiatsiyalariga ham ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, *o'zbek* leksemasiga nisbatan berilgan egoist (1), lo'x (1) javob reaksiyalari sinaluvchilarning ayrim shaxslar haqidagi tasavvurlarini aks ettirgan. Sinaluvchilarning ushbu shaxslar haqidagi qarashlari o'zgarsa, ushbu assotsiatsiyalar ham o'zgarishi tabiiydir.

Til egalarida hosil bo'lgan assotsiatsiyalarning individualligiga sinaluvchi omili ham ta'sir ko'rsatadi. Masalan, sinaluvchining kayfiyati, sog'lig'i, ruhiyati, unga o'zga sinaluvchilarning salbiy yoki ijobiy ta'sir ko'rsatishi, *tajriba o'tkazish joyi* yoki voqelikda yuz bergan qandaydir boshqa tashqi ta'sirlar oqibatida unda o'zgaruvchi individual assotsiatsiyalar hosil bo'lishi mumkin. M. Kalyuta bunday bunday assotsiatsiyalarni "assotsiativ sakrash" deb ataydi (Kalyuta). Vaqt o'tishi bilan individual assotsiatsiyalar o'z o'rnini doimiy assotsiatsiyalarga bo'shatishi mumkin.

Takror assotsiatsiyalar voqelikning til egalari tomonidan bir xilda idrok etilishi asosida yuzaga keladi. Ular kishilarga xos jamoaviy ong xususiyatlarini aniqlashda, ayniqsa, ahamiyatli. Zero, "Turli kishilarda bir turtki so'zga nisbatan yuzaga kelgan assotsiatsiyalarning bir-biriga mos kelishi bu turtki so'zning muayyan jamoa ongida mavjudligi va ko'p miqdordagi insonlarda o'xshash javob reaksiyalarini chaqirishini tasdiqlaydi" (Baturina, Simakov, 2023, b. 133).

Ko'plab til egalarida takrorlanadigan bunday assotsiatsiyalar kishilar tomonidan oldindan o'zlashtirilgan bilim va tasavvurlar asosida hosil bo'ladi. Bunday bilim va tasavvurlar o'zgarmas, doimiy bo'lsa, til egalarida takrorlanuvchi assotsiatsiyalarni yuzaga keltiradi. Masalan, sinaluvchilarda *o'zbek* leksemasiga nisbatan eng ko'p takrorlangan assotsiatsiyalar o'zbeklarning xalq ekanligi, millat maqomiga egaligi, o'z davlati, tili mavjudligini aks ettirgan bo'lib, ular millatning doimiy atributlari sanaladi. Ushbu belgilar til egalarida o'zbek millati haqida bir xil tasavvurlarni yuzaga keltirishi tabiiy. *O'zbek* leksemasiga nisbatan sinaluvchilarda takrorlangan millat (25), xalq (6), ona yurt (10) javob reaksiyalari mana shunday doimiy assotsiatsiyalar hisoblanadi. Bunday assotsiativ birliklar M.Kalyuta qayd etganidek, tilning asosiy assotsiativ fondiga tegishli bo'lib, til mavjudligining uzoq davrida ham uning ajralmas qismi bo'lib qoladi. Ushbu assotsiatsiyalar so'z assotsiativ maydonining doimiy tarkibini hosil qiluvchilar hisoblanadi, ular jamiyatdagi o'zgarishlarga bog'liq bo'lmagan holatda aktualdir (Kalyuta). Demak, takror assotsiatsiyalar sinaluvchilarning o'zbek xalqi haqidagi bilim va tasavvurlari teng kelgan o'rinlar haqida ma'lumot beradi.

O'zbek leksemasiga nisbatan sinaluvchilarda takrorlangan assotsiatsiyalar quyidagilardan iborat: millat (25), o'ziga bek (13), ona yurt (10), o'zbek sportchilari (9), mehmondo'st xalq (8), millatim (8), shirinso'z xalq (8), milliylik (7), tug'ligan joy (7), atlas (6), atlas kiygan qiz (6), do'ppi (6), xalq (6), Vatanim (5), mehmondo'st (5), mehnatkash (5), mehribon (5), mustaqil (5), bayroq (4), Vatan himoyachilari (4), odam (4), o'zim (4), bodom nuxali do'ppi (3), do'ppi (3), do'ppi kiygan odam (3), mehribon xalq (3), milliy urf-odatlar (3), mustaqillikka erishgan xalq (3), oilam (3) osh (3), qizi (3), so'zlashuv tili (3), til (3), xalqim (3), o'zligimiz (3), ayol (2), bolajon (2), boshida do'ppisi bor inson (2), Islom Karimov (2), milliy liboslar (2), muhabbat (2), Navro'z bayrami (2), o'z tiliga ega xalq (2), o'zbek tilida so'zlashuvchi xalq (2), or-nomus (2), paxta (2), tinch yurt (2), turkiylar (2), to'y (2), O'zbekiston (2), o'ziga bek xalq (2), g'ururli xalq (2).

Ko'rinadiki, takrorlangan yuqori chastotali javob reaksiyalarida o'zbek xalqi o'zligini tanigan, mustaqillikka erishgan, o'ziga bek, g'ururli ekanligi, turkiy xalq hisoblanishi, millat bo'lib shakllanganligi, ona-yurti, tiliga egaligi, yurti tinchligi aks etgan. Shuningdek, javob reaksiyalarida o'zbek millatiga xos mehmondo'stlik, shirinso'zlik, mehribonlik, mehnatkashlik, or-nomus kabi fazilatlar namoyon bo'lgan. Yuqori chastotali mazkur javob reaksiyalari asosida o'zbek xalqining milliy kiyim-kechaklari, milliy boyligi, bayramlari haqida ham ma'lumot

olish mumkin.

Xarakterli jihati, takrorlangan javob reaksiyalari ichida millatning Vatan himoyachilari, sportchilari, birinchi prezidentini aks ettiruvchi assotsiatsiyalar ham kuzatiladi. Bu tipdagi javob reaksiyalari jamiyatning ushbu a'zolari taniqli, e'tiborli, xalq orasida hurmatga sazovor insonlar ekanligi, shu sababli ularning millat jamoaviy ongida alohida obraz-qiyofasi mavjudligini ko'rsatadi.

Tahlillardan ma'lum bo'ladiki, *o'zbek* leksemasi assotsiativ maydonidan o'rin olgan takror va yakka xarakterdagi javob reaksiyalari sinaluvchilarning o'zbeklar haqidagi umumiy va o'ziga xos xususiy qarashlarini aks ettiradi.

O'zbek leksemasi assotsiativ maydonidan har xil mazmundagi assotsiatsiyalar o'rin olgan bo'lib, aynan ular o'zbek xalqining til egalari ongida hosil bo'lgan obraz-qiyofasini turli tomondan tasvirlashga xizmat qiladi.

Maydondan o'rin olgan o'zbek xalqining millat sifatidagi maqomi, davlati, bayrog'i haqida ma'lumot beruvchi javob reaksiyalari asosida o'zbeklar assotsiativ verbal portretining quyidagi fragmentini shakllantirish mumkin: *O'zbek bu – millat, (mening) millatim. O'zbeklar – xalq, (mening) xalqim. O'zbek(lar) – bayrog'iga ega, mustaqillikka erishgan xalq.*

Assotsiativ maydondan o'zbeklar yashaydigan geografik hudud haqida ma'lumot beruvchi javob reaksiyalari ham mavjud. Ular asosida asosida o'zbeklar assotsiativ verbal portretining o'zbek millati yashaydigan yurt tasvirini aks ettiruvchi quyidagi fragmentini shakllantirish mumkin: *O'zbek bu – O'zbekiston, ona-yurt, tug'ligan joy, Vatanim, tinch yurt.*

Assotsiativ maydonda o'zbeklarning xulq-atvori, xarakteriga xos fazilatlar haqida ma'lumot beruvchi javob reaksiyalari ham kuzatiladi. Ularda o'zbek o'zbeklar, asosan, ijobiy xulq-atvoriga ega millat sifatida gavdalangan. Assotsiativ maydondan o'rin olgan ushbu mavzuviy guruhdagi yuqori chastotali birliklar asosida o'zbeklarning xulq-atvori, xarakterini aks ettiruvchi portretining quyidagi fragmentini tasvirlash mumkin: *O'zbek – mehmondo'st xalq, shirinso'z xalq. O'zbek – mehnatkash, mehribon xalq. O'zbek – bolajon, g'ururli xalq.*

Tajriba jarayonida o'zbek xalqi milliy qadriyatlari haqida ma'lumot beruvchi javob reaksiyasi ham hosil bo'lgan. Mazkur semantik guruhga mansub yuqori chastotali birliklar asosida o'zbek xalqi portretining milliy qadriyatlarini tasvirovchi quyidagi fragmentini hosil qilish mumkin: *O'zbek bu – mustaqil(lik), o'zligimiz, o'ziga bek xalq, tinch yurt. O'zbek bu – or-nomus. O'zbek bu – milliy urf-odatlar, Navro'z bayrami, to'y. O'zbek bu – (mening) oilam, so'zlashuv tili, til, o'z tiliga ega xalq, o'zbek tilida so'zlashuvchi xalq.*

Shuningdek, assotsiativ maydonda o'zbek xalqining milliy kiyim-kechaklari, matosi haqida ma'lumot beruvchi javob reaksiyalari ham uchraydi. Bu tipdagi javob reaksiyalari asosida o'zbek millati portretining xalqning milliy kiyim-kechaklari, matosini tasvirovchi quyidagi fragmentini shakllantirish mumkin: *O'zbek bu – atlas, atlas kiygan qiz. O'zbek bu – do'ppi, bodom nusxali do'ppi, do'ppi kiygan odam, boshida do'ppisi bor inson. O'zbek bu – milliy liboslar.*

Tajriba jarayonida sinaluvchilarda o'zbek xalqi milliy taomi osh (palov) haqida ma'lumot beruvchi javob reaksiyasi yuzaga kelgan bo'lib, bu javob reaksiyasi asosida o'zbek xalqi portretining xalq milliy taomini tasvirovchi quyidagi fragmentini shakllantirsa bo'ladi: *O'zbek(lar) (taomi) bu – osh.*

O'zbek leksemasi assotsiativ maydonida millat kishilari: mashhur siyosiy arboblari, adiblar, ayrim kasb egalari haqida ma'lumot beruvchi assotsiatsiyalar ham uchradi. Yuqori chastotali birliklar asosida o'zbek xalqi farzandlari, mashhur kishilari (*Islom Karimov*) haqida ma'lumot beruvchi millat portretining quyidagi fragmentini shakllantirish mumkin: *O'zbek bu – o'zbek qizi, Islom Karimov.*

Xulosa

O'zbek leksemasi assotsiativ maydonidan o'rin olgan ko'rsatilgan mavzuviy guruhlariga mansub yuqori chastotali javob reaksiyalari asosida sinaluvchilar ongida hosil bo'lgan o'zbek millatining quyidagi assotsiativ verbal portretini yuzaga keldi:

O'zbek bu – millat, (mening) millatim. O'zbeklar – xalq, (mening) xalqim. O'zbek(lar) – bayrog'iga ega, mustaqillikka erishgan xalq. O'zbek bu – O'zbekiston, ona-yurt, tug'ligan joy, Vatanim, tinch yurt. O'zbek – mehmondo'st xalq, shirinso'z xalq. O'zbek – mehnatkash, mehribon xalq. O'zbek – bolajon, g'ururli xalq. O'zbek bu – mustaqil(lik), o'zligimiz, o'ziga bek xalq, tinch yurt. O'zbek bu – or-nomus.

O'zbek bu – milliy urf-odatlar, Navro'z bayrami, to'y. O'zbek bu – (mening) oilam, so'zlashuv tili, til, o'z tiliga ega xalq, o'zbek tilida so'zlashuvchi xalq. O'zbek bu – atlas, atlas kiygan qiz. O'zbek bu – do'ppi, bodom nusxali do'ppi, do'ppi kiygan odam, boshida do'ppisi bor inson. O'zbek bu – milliy liboslar. O'zbek(lar) (taomi) bu – osh. O'zbek bu – o'zbek qizi, Islom Karimov.

Assotsiativ tajriba materiallari asosida hosil qilingan mazkur assotsiativ verbal portret o'zbek millatining til egalari ongidan o'rin olgan obraz-qiyofasiga tavsif berishga xizmat qiladi.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Adabiyotlar/Kaynaklar/References

- Baturina, L. I., & Simakov, A. Yu. (2023). Assotsiativnyy portret rossiyskogo studenta v kontekste ekstrennogo perekhoda k distantionnomu obucheniyu. *Vysshee obrazovanie v Rossii*, 32(1), 130–147. (In Russian)
- Borgoyakova, A. P. (2002). *Natsionalno-kulturnaya spetsifika yazыkovogo soznaniya xakasov, russkix i anglichan (na materiale yadra yazыkovogo soznaniya)* [Neopublikovannaya dissertatsiya doktora nauk]. (In Russian)
- Butenko, N. P. (1989). *Slovník asoshativnix norm ukrashskou movi*. Visha shkola. (In Russian)
- Dmitryuk, N. V. (1998). *Kazaxsko-russkiy assotsiativniy slovar*. RAN, In-t yazikoznaniya, Universitet “Miras”. (In Russian)
- Gerganova, Y. (1984). *B’lgarski normi na slovesni assotsiatsii*. Nauka i izkustvo. (In Russian)
- Kalyuta, M. (2013). Assotsiatsii: yazikovaya kartina mira i natsionalniy mentalitet. In *Karpovskiy nauchnyye chteniya*. Belorusskiy Dom pechati. <http://elib.bsu.by/handle/123456789/109678> (In Russian)
- Karaulov, Y. N. (1999). *Aktivnaya grammatika i assotsiativno-verbalnaya set*. IRYa RAN. (In Russian)
- Karaulov, Y. N. (2010). *Assotsiativnaya grammatika russkogo yazika* (2nd ed.). RAN. (In Russian)
- Kiss, G. R., Armstrong, C., & Milroy, R. (1972). *The associative thesaurus of English*. University of Edinburgh, MRC Speech and Communication Unit. (In Russian)
- Kurcz, I. (1967). Polski normy powczeczności skojarzeń swobodnych na 100 słów z listy Kent-Rosanoff’a. *Studia psychologiczne*. (8), 122-255. (In Russian)
- Kuznetsova, L. E. (2005). *Lyubov kak lingvokulturnyy emosionalnyy konsept: assotsiativnyy i gendernyy aspekty* [Avtoreferat dissertatsii kandidata filologicheskikh nauk, Volgogradskiy gosudarstvennyy pedagogicheskiy universitet]. Rossiyskaya gosudarstvennaya biblioteka. https://rusneb.ru/catalog/000199_000009_002933645/ (In Russian)
- Lutfullayeva, D. (2017). *Assotsiativ tilshunoslik nazariyasi*. Meriyus. (In Uzbek)
- Maršalová, L. (1975). *Slovnno-asociačne normy*. Veda. (In Russian)
- Ortiqova, H. (2022). *Badiiy matnning assotsiativ tadqiqi (E. Vohidov va A. Oripov she’rlari misolida)* [Chop etilmagan doktorantura dissertatsiyasi]. Alisher Navoiy Nomidagi Toshkent Davlat O’zbek Tili va Adabiyoti Universiteti (In Uzbek)
- Postman, L., & Keppel, G. (Eds.). (1970). *Norms of word association*. Academic Press. (In English)
- Sitova, A. I. (1981). *Asasiyatiyni sloynik belaruskay movi*. (In Russian)
- Tajiboyev, B. (2021). *O’zbek tilida so’zning assotsiativ ma’no strukturasi*. Mahalla va Oila. (In Russian)
- Tarasov, M. (2002). *Ot stimula k reaksii. T. 2. Ot reaksii k stimulu*. AST-Astrel. (In Russian)
- Titova, L. H. (1975). *Kirgizsko-russkiy assotsiativniy slovar*. Mektep. (In Russian)
- Ulyanov, Y. E. (1988). *Latishsko-russkiy assotsiativniy slovar*. Zinantne. (In Russian)

Çağatayca Rüya Tabirnamesinin Botanik ile İlgili Söz Varlığı

Botanical Vocabulary of Chagatay Dream Interpretation

Saidbek BOLTABAYEV

Karabük Üniversitesi, Cengiz Aytmatov Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Karabük, Türkiye

Karabük University, Cengiz Aytmatov Turkish World Application and Research Center, Department of Turkish Language and Literature, Karabük, Türkiye

Eda TABAK KORU

Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Karabük, Türkiye

Karabük University, Graduate School of Education, Karabük, Department of Turkish Language and Literature, Karabük, Türkiye

Geliş Tarihi/Received 23.03.2025
Revizyon Talebi/Revision 10.05.2025
Requested
Son Revizyon/Last Revision 13.05.2025
Kabul Tarihi/Accepted 16.05.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 28.05.2025

Sorumlu Yazar/Corresponding author:
Saidbek Boltabayev
E-mail: sboltabayev@karabuk.edu.tr

Atıf: Boltabayev, S., & Tabak, E. (2025). Çağatayca rüya tabirnamesinin botanik ile ilgili söz varlığı *Comparative Turkish Dialects and Literatures*, (7), 23-37.

Cite this article: Boltabayev, S., & Tabak, E. (2025). Botanical vocabulary of Chagatay dream interpretation. *Comparative Turkish Dialects and Literatures*, (7), 23-37.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0

Öz

Türk dili ile çok sayıda rüya tabirnameleri günümüze ulaşmıştır. Bunların bazıları tercüme eserler ise bazı tabirnameler doğrudan Türkçe telif edilmiştir. Çağatay Türkçesiyle yazılan tabirnamelerden biri Fransa Milli Kütüphanesinde Türkçe Yazma Eserler 1004A numarada kayıtlıdır. Bu makalede, Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmış bu rüya tabirnamesinde yer alan botanik unsurlar incelenmiştir. Çalışmanın amacı, metindeki sebze, meyve, ağaç, baklagil gibi bitki adlarını tespit ederek bu kelimelerin etimolojik kökenlerini, günümüz Türkçesindeki karşılıklarını, bilimsel adlarını ortaya koymaktır. Bu doğrultuda metin içi anlamlandırma yapılmıştır. Bitki adlarının rüya tabirlerindeki kullanımları, dönemin halk inanışlarını ve kültürel değerlerini yansıtmaktadır. Makalede kelimenin yazma eserdeki imlası, çeviri yazısı, cinsi, bilimsel adı ve kökeni gösterildikten sonra, tanımı yapılmış ve metinden örnek verilerek Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Çalışmada eserde geçen meyve adları, çiçek adları, sebze adları, baklagiller, ağaçların isimlerinin dışında bitki ile ilgili diğer kelimelere de yer verilmiştir. Elde edilen sonuçlar, tarihi metinlerdeki botanik söz varlığının çok yönlü analizlere açık olduğunu ve bu alandaki çalışmalara katkı sağlayabileceğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Çağatay Türkçesi, tabirname, rüya, botanik, söz varlığı

ABSTRACT

The many dream interpretations have survived in the Turkish language to the present day. Some of these are translations, while others were originally written in Turkish. One such interpretation, composed in Chagatai Turkish, is preserved in the French National Library under the number 1004A in the Turkish Manuscripts collection. This article examines the botanical elements found in this dream interpretation. The aim of the study is to identify plant names – such as vegetables, fruits, trees, and legumes – mentioned in the text and to reveal their etymological origins, modern Turkish equivalents, and scientific names. Semantic analysis has been carried out based on their usage in the text. The inclusion of plant names in dream interpretations reflects the folk beliefs and cultural values of the period. For each plant name, its spelling, transcription, genus, scientific name, and origin are presented, followed by definitions and contextual examples from the manuscript. In addition to the names of fruits, flowers, vegetables, legumes, and trees, other plant-related terms are also considered in this study. The findings indicate that the botanical vocabulary in historical texts lends itself to multifaceted analysis and can offer valuable contributions to research in this field.

Keywords: Chagatai Turkish, interpretation, dream, botany, vocabulary

Giriş

Rüya olgusu, Türk halkının dünya görüşünü ve manevi hayatını yansıtan anlatılarda sıkça yer bulmuş, toplumsal belleğin şekillenmesinde etkili olmuştur. İslamiyet öncesi şaman inançlarından başlayarak tasavvuf geleneğine kadar uzanan süreçte rüya, hikmetin ve ilhamın kaynağı olarak değerlendirilmiş, tercüme ve telif yoluyla rüya tabirnameleri oluşturulmuştur. Türklerin ilk düş yorumu kitabının Turfan'da bulunan ve Göktürk yazısıyla yazılan *İrk Bitig* olduğu tespit edilmiştir (Ögel, 1995, s. 571). *Kutadgu Bilig*'de de rüya tabiri ile ilgili ayrı bir bölüm de yer alır. *Kutadgu Bilig*'in ilgili bölümünde tabirci yormasını bilirse, rüyanın derhal çıkacağı; tabirci rüyayı iyiye yorarsa, rüyanın daima iyi çıkacağı ve insanın sevineceği; rüya kötü ise, fakirlere sadaka vererek vücudu korumak gerektiği, Tanrı'nın insanı

böylece bela ve kazalardan koruyacağı anlatılmıştır (Arat, 1985, s. 316). Türk edebiyatındaki tabirnameler Arapçadan ve Farsçadan tercüme edildiği gibi telif yoluyla da oluşturulmuştur. Türkçeye çevrilen ilk tabirnameler, İbn Sîrîn ve Cafer es-Sâdık'ın eserleridir (Erdoğan, 1993, s. 3). Arapçadan ve Farsçadan tercüme edildiği gibi telif yoluyla da oluşturulmuştur. Türkçeye çevrilen ilk tabirnameler, İbn Sîrîn ve Cafer es-Sâdık'ın eserleridir (Erdoğan, 1993, s. 3).

Çağatay Türkçesiyle yazılan rüya tabirnamelerinden biri olan bir nüsha Fransa Milli Kütüphanesinde Türkçe Yazma Eserler arasında 1004A numara ile kayıtlıdır. Eser 59 bölüm, 125 sayfadan oluşmaktadır. Nestalik hattıyla yazılmış, bir sayfada 11 satır olmak üzere metin cetvelin içine alınmıştır. Kitap ölçüsü 27x17.5 santimetredir. Eserde haşiye yazıları da görülür. İncelenen nüshanın iki farklı kişinin elinden çıktığı tahmin edilebilir. Çünkü 21. sayfanın yarısından sonra yazı değişmiştir. Metin genel olarak siyah mürekkeple yazılırken bölüm adları, madde başları, bazı kişi adları kırmızı renkle yazılmıştır.

Eserin dil özelliklerine baktığımızda Çağatay Türkçesinin Klasik sonrası dönemine ait olduğu, Kaşgar sahasında yazıldığı veya istinsah edildiği tahmin edilmektedir (Tabak, 2022, s. 20).

Eser hakkında tatmin edici bilgiler bulunmamaktadır. Eserin müellifi, yazıldığı yer ve zaman belli değildir. Ancak metinde “bunu ilk kitapta açık şekilde bildirdik” diye bir cümle geçmektedir. Bu cümleden müellifin rüya tabiri ile ilgili başka bir kitabının daha olduğu anlaşılmaktadır.

1. Tüş Tabirnamesi'nde Botanik ile İlgili Söz Varlığı

Bilindiği gibi tabirnameler dönemin söz varlığı hakkında bilgi sahibi olmamızı sağlamaktadır. İncelediğimiz Çağatay Türkçesiyle yazılmış rüya tabirnamesi içerdiği Türkçe kelimeler bakımından dönemin dil ve düşünce yapısını, söz varlığını, anlam dünyasını büyük ölçüde bizlere sunmaktadır. İncelediğimiz metinde çeşitli hayvan, bitki, meyve isimleri, ev araç gereçleri, burç isimleri, organ isimleri, çalgı aletleri, çeşitli elbise ve kumaş isimleri, meslek adları, akrabalık terimleri, dini terimler, iktisat ve ticaretle ilgili kelimeler, sağlık terimleri, savunma ve savaş konulu kelimeler, gelenek, görenek, dil ve kültür ile ilgili terimler, yiyecek ve içecek adları, renkler ve görünüş biçimleri ile ilgili terimler yer almaktadır. Bütün bunlar Çağatay Türkçesinin söz varlığını ortaya koymak için önem arz etmekte, kelime hazinesini genişletmektedir.

Bu çalışmada eserde geçen botanik ile ilgili söz varlığı ele alınmaktadır. Makalede Uzuntaş'ın (2020, s. 109-159). Dede Korkut'un Günbed yazmasındaki hayvan adlarını incelediği çalışmasında kullandığı yöntem benimsenmiştir. Tespit edilen kelimeler tasnif edilerek tablo halinde kelimenin yazma eserdeki imlâsı, çeviri yazısı, cinsi, bilimsel adı ve köken bilgisi verilmiştir. Ardından Türk Dil Kurumu tarafından 2011 yılında yayımlanan Türkçe Sözlüğün (TS) 11. baskısı kullanılarak kelimenin tanımı yapılmıştır. Daha sonra kelimeyle ilgili bazı tespitler yer verilmiş, eserde kelimenin geçtiği örnek cümle verilmiş ve bu cümle Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.

1.1. Meyve Adları

1.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	آلما	alma	meyve	Malus sylvestris	Türkçe (T.)

Tanım: 1. Gülgillerden, çiçekleri pembe veya beyaz bir ağaç; **2.** Bu ağacın kabuğu parlak, sert, kırmızı, sarı ve yeşil renkte, kokusu hoş, tadı ekşi veya tatlı, dokusu gevrek, ufak çekirdekli meyvesi.

Dîvânü Lugâti't-Türk (DLT) eserinde *alimla / alma* (Oğuzca) şeklinde kaydedilen kelime (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 71) bazı araştırmacılara göre Hint-Avrupa dillerinden ödünç kelime olarak girmiştir (An Etymological Dictionary Of Pre-Thirteenth-Century Turkish (EDPT), 1972, s. 146b; Erdal, 1993, s. 27-36). Sertkaya (2014, s. 63-66) *elma* kelimesinin kökeni ile ilgili bilim adamlarının görüşlerini sıralar ve kelimenin Türkçedeki eski şeklinin Hint-Avrupa kökenli bir ödünç kelime olmadığını, Türkçeden Moğolcaya geçen bir kelime olduğunu kaydeder. Kelime Yeni Uygurca (Necip, 2008, s. 11) ve Özbekçede (Özbek tilining izahli lugati (ÖTİL), 2020, III, s. 115) Çağatayca rüya tabirnamesinde geçtiği şekliyle yaşamaktadır. Kelime için ayrıca bakınız (bkz.) (Baytop, 2007, s. 99).

eger kişi **almanı** tüş körse murâdı hâşıl bolur (46a/1) “Eğer kişi **elmayı** rüyasında görürse muradı hasıl olur.”

2.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	آلو	ālū	meyve	Prunus	Farsça (Far.)

Tanım: Dikenli veya dikensiz, kışın yaprağını döken, beyaz çiçekli ağaç veya ağaççıklardır. Bu ağacın kabuğu ince, çeşitli renklerde, mayhoş veya tatlı, eti sulu, tek ve sert çekirdekli yemişi.

Kelime Yeni Uygurca sözlüklerde bu şekilde yer almamışken ÖTİL’de (III, 2020, s. 119) *alxori* “alıç” kelimesinin ağızlardaki şekli olarak açıklanmıştır.

ğüreni ve bih[i]niñ darahtı ve ālūni ve hıyārni ve daraht-ı amrūdni... (6b/8) “koruğu, ayvanın ağacını, **eriği**, hıyarı, armut ağacını...”

3.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	آلوجه	aluça	meyve	<i>Crataegus monogyna</i>	T.

Tanım: Gülgillerden, kırlarda kendiliğinden yetişen, meyvesi hekimlikte ve boyacılıkta kullanılan, sert odunlu bir ağaç; gövem eriği, geyik diken, akdiken.

Tarihî Türkçe metinlerde *aluç* ve *aluça* şeklinde görülen kelimenin kökeni tartışmalıdır. Türkiye Türkçesinde *alıç* olarak kullanılan kelimenin kökeni ile ilgili Tietze, Räsänen, Doerfer gibi bilim adamları Farsça *âlû* “erik” ve Türkçe +ça eki ile açıklamış iseler de son ses olan -a ünlüsünün düşmesi üzerinde pek durulmamıştır (Sertkaya, 2014, s. 66). Gülensoy (2007, s. 65) ve Karaağaç (2021, s. 25) tarafından kelimenin Türkçeden Farsçaya geçtiği ifade edilmiştir. Kelimenin kökeni ile ilgili tartışmalar için Çelik’in (2024, s. 98-99) çalışmasına, *alıç* kelimesiyle ilgili Baytop’un (2007, s. 29) çalışmasına bakılabilir.

eger kişi aluçanı tüş körse halâl māl ve dīni pāk ve yahşılık ve bereket bolur (52b/8) “Eğer kişi **alıç** rüya görürse helal mal, dini temiz, güzellik ve bolluk olur.”

4.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	آرمود	armūd	meyve	<i>Pirus communis</i>	Far.

Tanım: 1. Gülgillerden, çiçekleri beyaz, Türkiye’nin her yerinde yetişen bir ağaç; **2.** Bu ağacın tatlı ve sulu, yumuşak, ufak çekirdekli meyvesi.

Çağatayca rüya tabirnamesinde metatez hadisesine uğrayarak *armūd* ve *amrūd* şekilleriyle görülen kelimenin Farsçadan Türkçeye geçtiğine dair yaygın bir kanaat vardır. Buna rağmen Eren (1999, s. 18) kelimenin Farsça olduğuna şüpheyle bakar. Ancak Gülensoy (2011, s. 79) Türkçe *murt* bitki adından hareketle kelimenin *al+mur(u)t > almurt > armut* olabileceğini kaydeder. Nitekim kelime *almurt* ve *almurut* gibi şekilleriyle Özbekçe, Karakalpakça, Kırgızca sözlüklerde kaydedilmiştir (ÖTİL, III, 2020, s. 117; Baskakov, 1958, s. 39; Yudahin, 1965, s. 52). Doğan’ın (2006) çalışmasında ise *armut* kelimesi *elma* ve *erik* kelimeleriyle adbilim açısından incelenmiştir.

ālūni ve hıyārni ve daraht-ı amrūdni ve şeftālūni ve kabaqnı ve kuruç cūcemni... (6b/8) “Eriği, hıyarı, **armut** ağacını, şeftaliyi, kabağı, kuru meyve dalını...”

eger kişi armūd darahtını tüş körse halâl māl ve şevket ve hatun ve zer-dār bolur ve ārzūsıga yetür (53a/1) “Eğer kişi **armut** ağacını rüya görürse helal mal, şevket, hatun sahibi ve zengin olur ve arzusuna ulaşır.”

5.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	انار	anār	meyve	<i>Punica granatum</i>	Far.

Tanım: 1. Nargillerden, yaprakları karşılıklı, çiçekleri büyük, koyu kırmızı renkte, küçük bir ağaç; **2.** Bu ağacın kırmızımtırak sarı sert bir kabukla örtül, içinde çok sayıda kırmızımtırak, sulu taneler bulunduran yuvarlak yemişi.

Kelime Türkiye Türkçesinde *nar* şeklinde iken Özbekçe ve Yeni Uygurcada Çağatayca rüya tabirnamesindeki gibi *anar* olarak kullanılmaktadır (ÖTİL, I, 2020, s. 87; UTİL, 1990, s. 191).

eger kişi tatlık anār yep ve yā alıp tüş körse her bir dānesiçe altun tapur (52a/2) “Eğer kişi tatlı **nar** yiyip veya alıp rüya görürse her bir tanesine altın bulur.”

6.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	بادام	bādām	meyve	Amygdalus communis	Far.

Tanım: 1. Badem ağacı; 2. Bu ağacın yaş veya kuru yenilen yemişi.

Kelime metinde *bādām* ve *bādem* olarak iki farklı imla ile kaydedilmiştir. Ancak Özbekçe ve Yeni Uygurcada *bādām* şekli kullanılmaktadır (ÖTİL, I, 2020, s. 295; UTİL, 1990, s. 333).

piste ve bādāmın darāhtını ve rıvacını ve çılanını ve çigdeni ve cevz-i hindūni... (6b/10) “fıstık ve **bademin** ağacını, ılgın otunu, hünnabı, iğdeyi, Hindistan cevizini...”

eger kişi bādēmni tüş körse ğarīb bolur ve kömüglüg māl ve ağırığa şifā bolur (54a/1) “Eğer kişi bademi rüya görürse kimsesiz olur ve gömülü mal ve hastalığına şifa olur.”

7.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	بهی	bihī	meyve	Cydonia vulgaris	Far.

Tanım: 1. Güllgillerden, çiçekleri iri, beyaz veya pembe, yapraklarının altı tüylü, orta yükseklikte, bir ağaç; 2. Bu ağacın büyük, sarı renkte, tüylü, mayhoş, dokusu sertçe, ufak çekirdekli meyvesi.

Kelime günümüzde Özbekçe (ÖTİL, I, 2020, s. 249) ve Yeni Uygurcada *behi* (UTİL, 1990, s. 537) olarak kullanılırken *ayva* kelimesi sözlüklerde kaydedilmemiştir.

eger kişi bihī darāhtını tüş körse şerāfetlig sözi sıllık kişi bolur (52b/4) “Eğer kişi **ayva** ağacını rüya görürse şerefli, sözü güzel kişi olur.”

8.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	جوزهندی	cevz-i hindī	meyve	Cocos nucifera	Ar.+Far.

Tanım: 1. Palmyegillerden, tropikal bölgelerde yetişen bir ağaç, narcıl; 2. Bu ağacın portakaldan büyük, çok sert kabuklu yemişi.

eger kişi cevz-i hindini tüş körse ħalāl māl ve ni’met ve dīni pāk ve menfa’at bolur (53b/10) “Eğer kişi **Hindistan cevizi**ni rüya görürse helal mal, nimet, dini temiz ve menfaat olur”

9.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	جیلان	çılan	meyve	Zizyphus jujuba	T.

Tanım: 1. Hünnapgillerden, yenilen meyvesi için özellikle Batı ve Güney Anadolu’da yetiştirilen dikenli bir ağaç; 2. Bu bitkinin meyvesi.

ÖTİL’de (2020, 485) iğdenin bir türü olarak açıklanan kelimenin kökeni Farsça olarak kaydedilir. Yeni Uygurcanın izahlı sözlüğünde de kelimenin Farsça olduğu belirtilir (Uygur tilining izahliq lugati (UTİL), 1991, s. 780). Ancak *Dehhoda* (1999, s. 8406) sözlüğünde *çılan*ın genelde Türkistan’da yetişen, İran iğdelerine göre daha küçük olan türü olarak belirtilmesi, bu meyve adının Farsçada aslında *sincid* olması, İrani dillerden kısmen Farsçada ve Tacikçede mevcut olması kelimenin Türkçe olma ihtimalini yükseltmektedir.

eger kişi çılannı tüş körse pāk-dīnlik ve ħōş-ṭab’ ve menfa’atlig yār bolur (53b/7) “Eğer kişi **hünnabı** rüya görürse temiz imanlı, huyu güzel ve menfaatli yar olur.”

10.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	چیکده	çigde	meyve	Elaeagnus	T.

Tanım: 1. İğdegillerden, kokulu, sarı çiçekleri olan, çalı biçiminde bir ağaç; **2.** Bu ağacın zeytin biçiminde kabuğu kırmızıya çalan sarı renkte, beyaz unlu, tadı mayhoş yemişi.

Türk yazı dillerinde *yigde*, *cigde*, *jigde*, *jiyde*, *jide*, *iyde*, *iğde* gibi şekillerle yaşayan kelime Türkçenin eski metinlerinden itibaren tanıklanabilmektedir. Kelime ile ilgili bkz. (EDPT, 1972, s. 911b; Gülensoy, 2011, s. 426; Gül, 2017, s. 174).

eger kişi çigdeni tüş körse təcik kişi bolur ve bañıl bolur (53b/9) “Eğer kişi **iğdeyi** rüya görürse tüccar(?) kişi olur ve cimri olur.”

11.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	انجير	encir	meyve	Ficus carica L.	Far.

Tanım: 1. Dutgillerden, asıl yurdu Akdeniz kıyıları olan, yaprakları geniş dilimli bir ağaç; **2.** Bu ağacın yaş veya kuru olarak yenilen etli, tatlı meyvesi, balıdarı, yemişi.

eger kişi encirni yep tüş körse belend-himmet bolur (45b/9) “Eğer kişi **inciri** yiyip rüya görürse yüksek himmetli olur.”

12.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	خرما	hurmâ	meyve	Phoenix daetylifera	Far.

Tanım: 1. Hurma ağacı; **2.** Bu ağacın tatlı meyvesi.

eger kişi hurmâ darahtını kuruğ tüş körse söz taşığuçı bed-zât ve edebsiz kişi bolur (51a/10) “Eğer kişi **hurma** ağacını kuru rüya görürse söz taşıyan, kötü şahsiyetli ve edebsiz kişi olur.”

13.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	میش کیش	kişmiş	meyve	Vitis vinifera	Far.

Tanım: 1. Küçük taneli bir tür çekirdeksiz siyah üzüm.

Çekirdeksiz kara üzüm ve onun kurutulmuş hâli için kullanılan kelime Özbekçe ve Yeni Uygurcanın dışında Anadolu ağzlarında da kaydedilmiştir (Kartalcık, 2008, s. 704).

kişmişniñ ta'biri aq üzümniñki dekdür (52b/2) “**Çekirdeksiz küçük siyah üzümün** tabiri beyaz üzümünki gibidir.”

14.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	اوروک	örük	meyve	Prunus armeniaca	T.

Tanım: 1. Gülgillerden, sıcak veya ılık iklimlerde yetişen, çiçekleri pembemsi beyaz bir ağaç; **2.** Bu ağacın açık turuncu renkte, eti sulu, güzel kokulu, tek ve sert çekirdekli tatlı meyvesi; sarierik.

Özgün şeklinin *erük* olduğu genellikle kabul edilen kelimenin ilk hecesi Çağatay Türkçesinde yuvarlaklaşmıştır. Günümüzde Türk yazı dillerinde *erik*, *örük*, *örük* gibi şekilleriyle yaşayan kelimenin özgün anlamı DLT eserinde “‘şeftali, kayısı, siyah erik türünün genel adı” olarak kaydedilmiştir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 33). Gülensoy (2011, s. 337) kelimenin *er-* fiilinden yapılan isim olduğunu belirtir. Kelime ilgili bkz. (Baytop, 2007, s. 101; (Sevortyan, 1974, s. 291; Çelik, 2024, s. 101).

örükniñ ta'biri kağun dekdür (45b/7) “**Kayısının** tabiri kavununki gibidir.”

15.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	پسته	piste	meyve	Pistacia vera L.	Far.

Tanım: Antep fıstığı, çam fıstığı veya yer fıstığı denilen yemişlerin genel adı.

Kelimenin Farsçadan geçtiği genellikle kabul edilmiştir. Clauson DLT’de geçen *bitrik* kelimesini de Farsça *pistih* ile ilişkilendirir (EDPT, 1972, 307b). Kelime “fıstık” anlamının dışında “çekirdek, ayçiçeği tohumu” anlamında da kullanılır (ÖTİL, II, 2020, s. 266; UTİL, 1990, s. 792; Koç vd., 2003, s. 447).

eger kişi pisteni tüş körse şerāfetlig ve sehāvetlig ve ḥalāl māl bolur (54a/2) “Eğer kişi **fıstığı** rüya görürse şerefli, cömert olur ve helal malı olur.”

16.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	شفتالو	şeftālū	meyve	Prunus persica	Far.

Tanım: 1. Güllgillerden, ılıman bölgelerde yetişen, çiçekleri pembe renkli bir ağaç; **2.** Bu ağacın tatlı ve sulu meyvesi.

eger kişi şeftālūnı tüş körse uluḡ kişi ve yā mübārek-ḳadem bala bolur (53a/3) “Eğer kişi **şeftaliyi** rüya görürse ulu kişi veya uğur getiren çocuk olur.”

17.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	اوزوم	üzüm	meyve	Vitis	T.

Tanım: Asmanın taze veya kuru olarak yenilen ve salkım durumunda bulunan meyvesi.

Eski Türkçe metinlerinden beri izlenebilen *üzüm* kelimesini Clauson *üz-* filinden yapılan isim olarak gösterir (EDPT, 1972, 288). Günümüzde *yüzüm, yözim, yözöm, cüzüm, jüzim, cözöm, hizim, özüm, üzim* gibi şekilleriyle kaydedilen kelime ile ilgili bkz. (Gülensoy, 2011, s. 1008-1009; Kartalcık, 2008).

eger kişi kara üzüm yep ve yā alıp tüş körse ḥalāl māl bolur (52a/10) “Eğer kişi kara **üzüm** yiyip veya alıp rüya görürse helal mal olur.”

18.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	يانكاق	yaḡaq	meyve	Juglans regia	T.

Tanım: 25-30 m kadar yükselebilen ve kışın yapraklarını döken bir ağaçtır. Anadolu’da yabani olarak bulunduğu gibi, park ve bahçelerde de yetiştirilir. Tohumları yenir.

Ceviz anlamında Türkçe kelime olarak DLT’de (Ercilasun & Akkoyunlu, 2014, s. 360) *yaḡaq* şekliyle görülen kelime sonraki dönemlerde *yanḡaq, yanḡak, yaḡaḡ, yanḡak* gibi şekillerde görülür. Kelimenin *yanḡaq* şekliyle Yeni Uygurcada kullanılır iken Özbekçede *yanḡaq* şeklindedir. Karaağaç (2004) Macarca *dio* “ceviz” kelimesinin *yanḡaq* ile ilişkili olduğunu kaydeder. Kelime ile ilgili bkz. (EDPT, 1972, s. 900; Drevnetyurskiy Slovar (DTS), 1969, s. 224; Abik, 2005, s. 80; Baytop, 2007, s. 280).

ol saçḡu mişl yaḡak ve bādem ve piste ve kuruḡ üzüm ve şeker bularḡa oḡsa[ş] nēme saçḡannı tüş körse ḡalk arasında uruḡ talaş bolur (37a/5) “**Ceviz**, badem, fıstık, kuru üzüm, şeker gibi saç ve bunlara benzeyen şeyler saçtığını rüya görürse halk arasında savaşı, kavga olur.”

19.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	زيتون	zeytūn	meyve	Olea europaea	Arapça (Ar.)

Tanım: 1. Zeytingillerden, Akdeniz ülkelerinde yetişen, 10-20 metre yüksekliğinde, dalları dikensiz, yaprakları karşılıklı, küçük ve gümüş renginde, uzun mürlü bir ağaç; **2.** Bu ağacın tazeyken yeşil, sonradan kararan, yüksek besin değeri taşıyan yağlı meyvesi.

eger kişi zeytūn daraḡtını tüş körse ṯā’atḡe māyil bolur tili tatlıḡ bolur ve körklüḡ ḡatun ve ēḡeḡi siḡil bolur (51b/5) “Eğer kişi **zeytin** ağacını rüya görürse ibadete meyilli olur, dili tatlı olur, gösterişli hatun ve abla, kız kardeş olur.”

1.2. Çiçek Adları

1.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	بنفشه	binefşe	çiçek	Viola	Far.

Tanım: 1. Menekşegillerden, bir veya çok yıllık otsu bir bitki; 2. Bu bitkinin mor renkli, güzel kokulu çiçeği.

yigirme törtinçi bâbda bih[î]nin suyunı **binefşeni** suyunı ve şâf sunı ve sütüni... (7a/5) “Yirmi dördüncü bölümde ayvanın suyunu, **menekşenin** suyunu, saf suyu, sütü...”

2.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	گل	göl	çiçek	Rosa	Far.

Tanım: Güllilerin örnek bitkisi. Kışın yapraklarını dökeni dikenli, beyaz, sarı, pembe veya kırmızı çiçekli ve çalı görünüşünde bir bitkidir.

eger kişi yaz vaktde kızıl **göl**ni tüş körse her bergige köre gâyibdin altun pul tapur (37a/3) “Eğer kişi yaz vaktinde kırmızı **göl**ü rüya görürse her yaprağına göre gaptten altın para bulur.”

3.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	نسرین	nesrîn	çiçek	Narcissus jonquilla	Far.

Tanım: Yaban gülü, ağustos gülü, Mısır gülü, Van gülü gibi isimler alan bir cins gül.

eger kişi yağni ve gül-i **nesrînni** tüş körse yahşılıkdur (36a/11) “Eğer kişi yağı, **nesrin** çiçeğini rüya görürse güzelliştir.”

4.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	رياحين	reyâhîn	çiçek	Ocimum basilicum	Ar.

Tanım: Fesleğen. 10-40 cm yükseklikte, beyaz veya pembe çiçekli, özel ve kuvvetli kokulu, otsu ve bir yıllık bitkidir. Bahçelerde ve saksıda yetiştirilir. Baharat olarak kullanılır.

‘üdnü ve **reyâhînni** ve âbnûsnı ve şalgamı ve ı[d]lık yaşni ve buğdaynı ve unni... (6b/11) “Öd ağacını, **reyhanları**, abanozu, şalgamı, kokulu otu, buğdayı, unu...”

5.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	زعفران	za’ferân	bitki	Crocus sativus L.	Ar.

Tanım: Süsengillerden, baharda çiçek açan, 20-30 cm boyunda, soğanlı bir kültür bitkisi.

eger kişi **za’ferânı** tüş körse ağırık ve renc bolur (36b/4) “Eğer kişi **safranı** rüyasında görürse hastalık ve sıkıntı olur.”

1.3. Sebze Adları

1.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	بادرنک	badring	bitki	Cucumis sativus	Far.

Tanım: Salatalık, hıyar.

Salatalığın bir türü anlamında Farsça *badreng* kelimesinin Türkçeye girmiş hâli olup Özbekçede salatalık anlamında kullanılmaktadır (ÖTİL, I, 2020, s. 296).

badring kağun ve yana hem şundak nêmelerni tüş körse tola menfa‘at bolur (52b/10) “**Salatalık**, kavun ve yine şunun gibi şeyleri rüyasında görse çok menfaatli olur.”

2.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	خيار	hıyār	bitki	Cucumis sativus	Far.

Tanım: 1. Kabakgillerden, uzun, iri meyveli, sürüngen, bir yıllık otsu bir bitki; **2.** Bu bitkinin iri, yeşil ürünü, salatalık.

ālūni ve hıyārni ve daraht-ı amrūdni ve şeftālūni ve kabağni ve kuruç cūcemni... (6b/8) “Eriği, **hıyarı**, armut ağacını, şeftaliyi, kabağı, kuru meyve dalını...”

3.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	قباق	kabağ	bitki	Cucurbita	T.

Tanım: 1. Kabakgillerden, sürüngen gövdeli, sarı çiçekli, birçok türü olan bir bitki; **2.** Bu bitkinin türlerine göre yemeği ve tatlısı yapılan ürünü.

Rahmatullayev (2000, s. 557) etimoloji sözlüğünde Özbekçede *kavağ* şeklini alan kelimenin “yuvarlak şeklini almak” anlamındaki *kap*-fiilinden türeyen isim olarak açıklar. Gülensoy’a (2011, s. 446) göre kelime **kap* +(*a*)/*k* ‘küçültme eki’ ile ortaya çıkmıştır. Kelime için bkz. (EDPT, 1972, s. 582b; DLT, s. 164; DTS, 1969, s. 399a; Etimologičeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov (ESTY), s. 162-163).

eger kişi öyide ve yā bōstānıda kabağni tüş körse mübārek-ka-dem oğul naşib kılar (53a/6) “Eğer kişi evinde veya bostanında **kabağı** rüya görürse uğur getiren oğul nasip eder.”

4.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	قاغون	kağun	meyve	Cucumis trigonus Roxb.	T.

Tanım: 1. Kabakgillerden, sürüngen gövdeli, iri meyveli bir bitki; **2.** Bu bitkinin genellikle güzel kokulu, sulu ve etli meyvesi.

Moğolcada aynı anlamda *gaun* kelimesinin Çince den alıntı olabileceği Ramstedt (1935, s. 156b) tarafından ileri sürülmüştür. Şçerbak (1997, s. 257) kelimenin Moğolcaya Türkçeden geçtiğini belirtir. Eren (1999, s. 220) kökeninin açık olmadığını kaydederken Gülensoy (2011, s. 479) ve Rahmatullayev (2000, s. 558) kelimenin Türkçe olduğunu ifade eder. Günümüzde Özbekçede *kavun* (ÖTİL, IV, 2020, s. 319) ve Yeni Uygurcada *koğun* (Necip, 2008, s. 241) olarak kullanılır. Ayrıca kelime için bkz. (EDPT, 1972, s. 611a; DLT, s. 177; DTS, s. 406; ESTY, s. 174-175).

eger kişi kağun tarıp yep tüş körse genc halāl māl ve hayr ve bereket bolur (45b/5) “Eğer kişi **kavun** ekip, yiyip rüya görürse hazine, helal mal, hayır ve bolluk olur.”

5.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	ريواج	rıvaç	bitki	Rheum ribes L.	Far.

Tanım: 40 cm kadar yükseklikte, kalın köklü, sarımsı beyaz çiçekli, çok yıllık ve otsu bir bitkidir.

“Işkın otu” anlamındaki Farsça *rīvās* kelimesinin Türkçeleşmiş hâlidir. Kelime *ravaç* olarak Özbekçede kullanılmaktadır (ÖTİL, III, 2020, s. 389).

bādāmniḡ daraḡtnı ve rıvaçnı ve çılannı ve çigdeni ve cevz-i hindūnı ve pisteni... (6b/10) “Bademin ağacını, ışkın otunu, hūnnabı, iğdeyi, Hindistan cevizini, fıstığı...”

6.	ımlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	شلغم	şalgam	bitki	Brassica rapa	Far.?

Tanım: 1. Turpgillerden, yumru köklü bir bitki; 2. Bu bitkinin insan ve hayvanlar için besin olarak kullanılan etli ve tatlı kökü.

Sözlüklerde kelimenin Farsça olduğu kaydedilse de önce Eren (1999, s. 383) *şalgam* ile *çalkan* (*şalkan*) biçimlerinin ses bakımından düşündürücü olduğunu kaydetmiş, Gülensoy (2011, s. 836) ise sözlüklerde tartışmaya açık olduğunu ve *çal-* köküne *-kan* ekinin eklenmesiyle oluşmuş olabileceğini belirtmiştir.

eger kişi şalgamnı tüş körse baḡıl ve bed-kevl vefāsız ve himmsetsiz ve iḡlāssız kişi bolur (54a/9) “Eğer kişi *şalgamı* rüyasında görürse cimri, kötü sözlü, vefasız, himmetsiz ve ihlassız kişi olur.”

1.4. Baklagiller

1.	ımlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	ارفه	arfa	baklagiller	Hordeum vulgare	T.

Tanım: 1. Buğdaygillerden bir bitki; 2. Bu bitkinin ekmek ve bira yapımında kullanılan, hayvanlara yem olarak verilen taneleri.

Tarihî metinlerde ve günümüz Türk yazı dillerinde genellikle *arpa* olarak görülen kelimenin kökeni konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Nemeth, Doerfer, Clauson, Dmitrieva gibi bilim adamlarının Hind-Avrupa dillerinden ödünç olduğunu kaydettiği kelime Gülensoy tarafından Türkçe-Moğolca ortak söz olarak belirtilir (Gülensoy, 2011, s. 79). Kelime ile ilgili bkz. (EDPT, 1972, s. 198b; DLT, s. 62; DTS, s. 53; Sevortyan, 1974, s. 176-177; Çelik, 2024, s. 99-100).

eger kişi arfanı tüş körse ḡām bolsa şol yerde aḡruḡ derd peydā bolup ve uruşmaḡ üleşmek bolur (55a/1) “Eğer kişi *arpayı* rüyasında görürse olgunlaşmamış olursa işte o yerde hastalık ve sıkıntı peyda olup savaş, ayrılık (bölücülük) olur.”

2.	ımlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	بغداى	buğday	baklagiller	Triticum	T.

Tanım: 1. Buğdaygillerin örnek bitkisi; 2. Bu bitkinin başaktan ayrılıp öğütülmesiyle elde edilen tanesi.

eger kişi buğdaynı tüş körse renc ü meşakḡat bilen ḡalāl māl tapur (54b/2) “Eğer kişi *buğdayı* rüyasında görürse sıkıntı ve zorluk ile helal mal bulur.”

3.	ımlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	فورچاق	furçaḡ	baklagiller	Vicia	T.

Tanım: 1. Baklagillerden, taneleri hayvan yemi olarak kullanılan yıllık bir yem bitkisi; 2. Bu bitkinin mercimeğe benzeyen ve genellikle hayvan yemi olarak kullanılan tanesi.

eger kişi yasmuḡ furçaḡnı tüş körse azraḡ menfa‘at bolur (54b/5) “Eğer kişi mercimek *burçağı* rüya görürse pek az menfaat olur.”

ımlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
پورچاق	purçaḡ	baklagiller	Vicia	T.

Tanım: 1. Baklagillerden, taneleri hayvan yemi olarak kullanılan yıllık bir yem bitkisi; 2. Bu bitkinin mercimeğe benzeyen ve genellikle hayvan yemi olarak kullanılan tanesi.

purçaqñı ve zirā'atnı ve buğdaynıñ başını ve arfa ve samannı tüş körgenni beyān kıladur (7a/1) "Burçağı, ziraatı, buğdayın başını, arpa ve samanı rüyasında gördüğünü beyan eder."

4.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	ياسموق	yasmuq	baklagiller	Lens culinaris	T.

Tanım: 1. Baklagillerden, beyaz çiçekli bir tarım bitkisi; 2. Bu bitkinin, besin değeri yüksek, ufak, kırmızı, sarı veya yeşil, yuvarlak ve yassıca tohumu, yasmık.

eger kişi yasmuq furçaqñı tüş körse azrak menfa'at bolur (54b/5) "Eğer kişi mercimek burçağı rüya görürse pek az menfaat olur."

1.5. Ağaçlar

1.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	نوس آب	ābnūs	ağaç	Diospyros ebenum	Far.

Tanım: Abanoz denilen sert, siyah ve dayanıklı ağaç.

eger kişi ābnūs yıgaçñı tüş körse bañıl ve fāsık ve münāfık ve yaman işlik kişi bolur (54a/8) "Eğer kişi abanoz ağacını rüyasında görürse cimri, sapkın, münafık ve kötü işli kişi olur."

2.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	درخت	daraht	ağaç	Palo	Far.

Tanım: Meyve verebilen, gövdesi odun veya kereste olmaya elverişli bulunan ve uzun yıllar yaşayabilen bitki.

eger kişi daraht tikip tüş körse 'ayāl-mend bolur ve fāyda ve yañşılık körür (51a/6) "Eğer kişi ağaç diktiğini rüya görürse eşli olur, fayda ve güzellik görür."

3.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	عود	'ūd	ağaç	Aquilaria agallocha	Ar.

Tanım: Dulaptal otugillerden, tropik bölgelerde yetişen, dinî törenlerde yakılan ve yanarken güzel koku veren, odunu ve kabuğu hoş kokulu bir ağaç, öd.

eger kişi 'ūdñı tüş körse ve körklüg ve sañj ve zer-dār ve sözi tatlıg bolur (54a/3) "Eğer kişi öd ağacını rüya görürse gösterişli, cömert, zengin ve sözü tatlı olur."

4.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	يغاج	yıgaç	ağaç	Palo	Ar.

Tanım: Meyve verebilen, gövdesi odun veya kereste olmaya elverişli bulunan ve uzun yıllar yaşayabilen bitki.

Metinde "ağaç" anlamında genellikle *daraht* kelimesi kullanılırken *yıgaç* kelimesi genel olarak "ahşap, kütük" anlamları taşır. Bir örnekte ise "kurumuş ağaç" anlamında geçer.

eger kişi işge yarayturğan kuruq yıgaçñı tüş körse dünyāda menfa'at körür (51b/1) "Eğer kişi işe yarayan kuru ağacı rüya görürse dünyada menfaat görür."

1.6. Bitki ile ilgili diğer kelimeler

1.	imlâsı	çeviri yazısı	bilimsel adı	kökeni
	باغ	bāğ	Vitaceae	Far.

Tanım: Üzüm kütüklerinin dikili bulunduğu toprak parçası.

eger kişi sarık üzümni **bāğ**da tüş körse uluğ menfa'atlig kişi bolur (52a/7) "Eğer kişi sarı üzümü **bağ**da rüya görürse ulu menfaatli kişi olur."

2.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	برک	berg	bitki	Phyllome	Far.

Tanım: Bitkilerde solunum, karbon özümlemesi, terleme vb. olayların olduğu, çoğu klorofilli, yeşil ve türlü biçimdeki bölümler.

eger kişi yaz vaqtda kıvıl gülñi tüş körse her **bergige** köre gāyibdin altun pul tapur (37a/3) "Eğer kişi yaz vaktinde kırmızı gülü rüya görürse her **yaprağına** göre gaipden altın para bulur."

3.	imlâsı	çeviri yazısı	kökeni
	بوستان	bōstān	Far.

Tanım: 1. Sebze bahçesi; 2. Kavun, karpuz tarlası.

eger kişi özini bōstānda tüş körse körklüg hatun alır ve yā tola māl tapur (34b/1) "Eğer kişi kendini bostanda rüya görürse güzel yüzlü hatun alır veya çok mal bulur"

4.	imlâsı	çeviri yazısı	kökeni
	جوچم	cūcem	Far.

Tanım: Ağacın meyveli dalı.

eger kişi **cūcemni** tüş körse şerāfetlig ve zerdār ve saħj bolur halkğa andın tola menfa'at yeter (53b/1) "Eğer kişi **meyve dalını** rüya görürse şerefli, zengin ve cömert olur, halka ondan çok menfaat ulaşır."

5.	imlâsı	çeviri yazısı	kökeni
	غوره	ğure	Far.

Tanım: Henüz olgunlaşmamış, koruk.

eger kişi **ğure** tüş körse yaħşı ėmes (52b/3) "Eğer kişi **koruğu** rüya görürse iyi değil."

6.	imlâsı	çeviri yazısı	kökeni
	گلستان	gūlistān	Far.

Tanım: Gül bahçesi.

eger kişi **gūlistānnı** ve çehār-dere ve bālā-ħāneni ve ağılnı ve aş-ħāneni tüş körse bular heme pākize ve ħōş-ħüy hatun bolur (35a/10) "Eğer kişi **gül bahçesini**, çardağı, binanın en üst katındaki yüksek kısmı, ağılı, mutfağı rüya görürse bunların hepsi temiz ve güzel huylu hatun demektir."

7.	imlâsı	çeviri yazısı	kökeni
	كلشن	gölşen	Far.

Tanım: Gül bahçesi.

...**gölşenni** ve *cehâr-ı taḡnı ala turḡan çarḡnı ve dehlizni ve tennûrni tüş körgenni beyân kıladur* (4b/11) "...**gül bahçesini**, çardağı, çarkı, dehlizi, tandırı rüyasında gördüğü beyan edilir."

8.	imlâsı	çeviri yazısı	kökeni
	خام	hâm	Far.

Tanım: Yenecek kadar olgun olmayan (meyve), olmamış.

eger kişi arfanı tüş körse hâm bolsa şol yerde aḡruḡ derd peydâ bolup ve uruşmak üleşmek bolur (55a/1) "Eğer kişi arpayı rüyasında görürse **olgunlaşmamış** olursa işte o yerde hastalık ve sıkıntı peyda olup savaş, ayrılık (bölücülük) olur."

9.	imlâsı	çeviri yazısı	kökeni
	خرمان	harmān	Far.

Tanım: 1. Biçildikten sonra tahıl demetlerinin üzerinden düven geçirilerek tanelerin başaklarından ayrılması işi; **2.** Bu işin yapıldığı yer veya mevsim.

yigirme birinçi bâbda daraḡtlarnı ve daraḡt tikkenni ve kökerip turḡan yaylaḡnı ve kuruḡ daraḡtnı ve hārmannı ve zeytūnnı... (6b/6) "Yirmi birinci bölümde ağaçları, ağaç diktğini, yeşillenip duran yaylayı, kuru ağacı, **harmanı**, zeytini..."

10.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	میوه	meyve	meyve	Fructus	Far.

Tanım: Bitkilerde çiçeğin döllenmesinden sonra yumurtalığın gelişmesiyle oluşan tohumları taşıyan, genellikle yenebilen organ, yemiş.

eger ol bōstānnıñ meyyesidin yep tüş körse bēḡ bolur (34b/4) "Eğer o bostanın **meyyesinden** yiyip rüya görürse bey olur."

11.	imlâsı	çeviri yazısı	cinsi	bilimsel adı	kökeni
	اوت	ot	bitki	Poaceae	T.

Tanım: Toprak üstündeki bölümleri odunlaşmayıp yumuşak kalan, ilkbaharda bitip bir iki mevsim sonra kuruyan küçük bitkiler.

eger kişi ḡōş-būy otlarnı yoluḡluḡ tüş körse bu mezkūr bolḡan ḡalkdın ḡam ve endūh körür (54a/8) "Eğer kişi hoş kokulu **otları** yolunmuş olarak rüya görse bu söylenilen insanlardan gam ve sıkıntı ulaşır."

12.	imlâsı	çeviri yazısı	kökeni
	پالیز	pālīz	Far.

Tanım: Bostan; kavun ve karpuzun ekildiği yer.

eger kişi ḡaḡunnıñ pālīzini tüş körse kavī ve ferāḡat ve yā zerdār ḡatun alur (45a/11) "Eğer kişi kavunun **bostanını** rüya görürse güçlü, rahata kavuşmuş (45b) veya zengin hatun alır."

13.	imlâsı	çeviri yazısı	kökeni
	بیشیق	pışık	T.

Tanım: Pişmiş, olgunlaşmış.

eger kişi buğdaynı başını **pışık** tüş körse oğul bala bolur (54b/10) “Eğer kişi buğdayın başını **olgunlaşmış** rüya görürse erkek çocuk olur.”

14.	imlâsı	çeviri yazısı	kökeni
	سمان	saman	T.

Tanım: Ekinlerin harmanda dövülüp taneleri ayrıldıktan sonra kalan, hayvanlara yedirilen ufalanmış sapları.

eger kişi **samanı** tüş körse tola māl cem’ kıılır (55a/2) “Eğer kişi **samanı** rüyasında görürse çok mal toplar.”

15.	imlâsı	çeviri yazısı	kökeni
	اوروغ	uruğ	T.

Tanım: Tohum.

eger kişi kağunnı alıp ve yā yep ve yā **uruğ**ını alıp tüş körse az tola yegenige köre māl bolur (45b/4) “Eğer kişi kavunu alıp, yiyip veya **tohumunu** alıp rüya görürse az çok yediğine göre mal olur.”

16.	imlâsı	çeviri yazısı	kökeni
	زراعت	zirā’at	Ar.

Tanım: Bitki yetiştirmek amacıyla toprak üzerinde yapılan çalışmaların bütünü, çiftçilik, tarım.

eger kişi **zirā’atnı** tüş körse ħudāy te’ālāğa tevekkül kıılır ve rızq-ı ħalāl tapur (54b/6) “Eğer kişi **ziraatı** rüya görürse Yüce Allah’a tevekkül eder ve helal rızık bulur.”

Sonuç

Tabirnameler hangi dilde yazılırsa yazılsın önemli derecede söz varlığı zenginliğine sahiptir. Bu bakımdan Çağatay Türkçesiyle yazılmış rüya tabirnamelerinden biri olan bu nüsha içerdiği Türkçe kelimeler bakımından dönemin dil ve düşünce yapısını, söz varlığını, anlam dünyasını büyük ölçüde bizlere sunmaktadır.

Eserde çeşitli hayvan, bitki, meyve isimleri, ev araç gereçleri, burç isimleri, organ isimleri, çalgı aletleri, çeşitli elbise ve kumaş isimleri, meslek adları, akrabalık terimleri, dini terimler, iktisat ve ticaretle ilgili kelimeler, sağlık terimleri, savunma ve savaş konulu kelimeler, gelenek, görenek, dil ve kültür ile ilgili terimler, yiyecek ve içecek adları, renkler ve görünüş biçimleri ile ilgili terimler yer almaktadır. Bütün bunlar Çağatay Türkçesinin söz varlığını ortaya koymak için önem arz etmekte, kelime hazinesini genişletmektedir. Özellikle metinde geçen botanik ile ilgili kelimelerin çeşitliliği dikkat çekicidir. Bu çalışmada, eserde geçen botanik unsurlar incelenmiş, özellikle meyve, sebze, baklagil, ağaç ve diğer bitki türlerine ait kelimeler, kökenleri, bilimsel adlarıyla birlikte ele alınmıştır. Elde edilen veriler, söz konusu eserin yalnızca bir rüya tabirnamesi olmakla kalmayıp, aynı zamanda dönemin bitki terminolojisini, halk inanışlarını ve kültürel tasavvurlarını da yansıttığını göstermektedir.

Metinde geçen bitki adlarının önemli bir kısmı, Türk yazı dillerinde bugün de benzer biçimlerde kullanılan kelimelerle örtüşmekte ve bazıları günümüzde bile halk inanışlarında rüya sembolizmi bakımından benzer anlamlara sahip olmaya devam etmektedir. Bu bağlamda rüya tabirnamesi, yalnızca dilsel değil, aynı zamanda etnobotanik ve kültürel antropoloji açısından da değerli bir kaynak niteliğindedir. Elde edilen bulgular, tarihî metinlerde geçen bitki adlarının çok yönlü biçimde değerlendirilmesi gerektiğini ve bu alandaki araştırmaların daha geniş kapsamlı çalışmalara kapı aralayabileceğini ortaya koymaktadır.

Çalışmamızda meyve adları, çiçek adları, bitki adları, baklagiller, ağaçlar ve bitki ile ilgili diğer kelimeler olarak sınıflandırdığımız söz varlığını aşağıdaki tabloda göstermek mümkündür:

	Meyve Adları	Çiçek Adları	Sebze Adları	Baklagiller	Ağaçlar	Bitki ile ilgili diğer kelimeler
BİTKİLER	alma	binefşe	badrın	arfa	ābnūs	bāğ
	ālū	gül	hıyār	buğday	daraht	berg
	aluça	nesrīn	ķabak	çögi	‘ūd	bōstān
	amrūd [ārmūd]	reyāhīn	ķağun	purçak [furçak]	yığaç	cūcem
	ānār	za‘ferān	rıvac	yasmuķ		ğure
	bādām [bādem]		şalgam			gūlistān
	bihī					gūlşen
	cevz-i hindī					hām
	çılan					hārmān
	çigde					meyve
	encīr					ot
	hurmā					pālīz
	ķışmīş					pışık
	örük					saman
	piste					uruğ
	şeftālū					zirā‘at
	üzüm					
	yaņak					
	zeytūn					
TOPLAM	19	5f	6	5	4	16

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Yazar Katkıları: [Saidbek Boltabayev (SB), Eda Tabak Koru (ETK)]: Fikir-SB; Tasarım-SB; Denetleme-ETK; Kaynaklar-SB; Veri Toplanması ve/veya İşlemesi-SB; Analiz ve/veya Yorum-SB-ETK; Literatür Taraması-SB; Yazıyı Yazan-SB-ETK; Eleştirel İnceleme-ETK

Çıkar Çatışması: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazarlar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Author Contributions: [Saidbek Boltabayev (SB), Eda Tabak Koru (ETK)]: Concept- SB; Design-SB; Supervision-ETK; Resources-SB; Data Collection and/or Processing-SB; Analysis and/or Interpretation-SB-ETK; Literature Search-SB; Writing Manuscript-SB-ETK; Critical Review-ETK

Conflict of Interest: The authors have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The authors declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar / References

Abik, A. D. (2005). *Meyveler münazarası - Doğu Türkçesi*. Seçkin Yayıncılık.

Akalın, Ş. H. (2011). *Türkçe sözlük*. TDK Yayınları.

Arat, R. R. (1985). *Yusuf Has Hâcib. Kutadgu bilig II. Çeviri*. TDK Yayınları.

Baskakov, N. A. (1958). *Karakalpaksko-Russkiy slovar*. İnostrannih i Natsionalnih Slovarey. (In Russian)

Baytop, T. (2007). *Türkçe bitki adları sözlüğü*. TDK Yayınları.

Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford University Press. (In English)

Çelik, F. (2024). Türk dilinde köken konusu tartışmalı bazı bitki isimleri üzerinde bir değerlendirme. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*,

- (37), 95-107. <https://doi.org/10.54600/igdirsosbilder.1494028>
- Dehhoda, A. E. (1999). *Lugat-name-yi dehhoda*. Müessese-yi Çap ve İntilarat-ı Danişgah-ı Tahrân.
- Doğan, N. (2006). *Adbilim açısından Samsun, Ordu ve Sinop ağzlarında armut, elma ve erik adları* (Tez No. 187345) [Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Ercilasun, A. B., Akkoyunlu, Z. (2014). *Kâşgarlı Mahmud dîvânı lugâtî't-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*. TDK Yayınları.
- Erdal, M. (1993). Around the Turkic 'apple'. *The Journal of Indo-European Studies*, 21(1-2), 27-36. (In English)
- Erdoğan, A. (1993). *Türkçe rüya tabirnameleri ve İbn-i Sîrîn'den tercüme edilen bir tabirname* (Tez No. 26239) [Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. Bizim Büro Basım Evi.
- Etimoloģeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov*. (1997). Yazıkı Russkoy Kultarı. (In Russian)
- Gül, B. (2017). Arap harfli Moğolca sözlüklerde meyve adları. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 5(10), 171-180. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.509443>
- Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü. I-II*. TDK Yayınları.
- Karaağaç, G. (2004). *Türkçenin Dünya Dillerine Etkisi*. Akçağ Yayınları.
- Kartalçık, V. (2008). Anadolu ağzlarında üzüm adlandırmaları. *Journal of Turkish Studies*. 3(5), 663-711. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.447>
- Koç, K., Bayniyazov, A., Bakapan, V. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi sözlüğü*. Akçağ Yayınları.
- Nadalyaev, V. M. vb. (1969). *Drevnetyurskiy slovar*. Akademia Nauk SSSR. (In Russian)
- Necip, Emir Necipoviç. (2008). *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü* (İ. Kurban, Çev.). TDK Yayınları.
- Ögel, B. (1995). *Türk mitolojisi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özbek Tilining İzahlı Lugati* (2020). (Tom I-V). Özbekistan Milli Ensiklopediyasi. (In Uzbek)
- Rahmatullayev, Ş. (2000). *Özbek tilining etimologik lügati* (Tom 1). Universitet. (In Uzbek)
- Ramstedt, G. J. (1935). *Kalmückisches wörterbuch*. Suomalais-Ugrilainen Seura. (In German)
- Sertkaya, O. F. (2014). Elma kelimesinin kökeni üzerine. *Türk Dili Dergisi*, (750), 63-66.
- Sevortyan, E. V. (1974). *Etimoloģeskiy Slovar Tyurkskih yazıkov*. Akademia Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya. (In Russian)
- Şçerbak, A. M. (1997). *Ranniye Tyurksko-Mongolskiye: Yazıkoviye svyazi (VIII-XIV vv.)*. Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Lingvističeskix İssledovaniy. (In Russian)
- Tabak, E. (2022). *Çağatayca Rüya Tabirnamesi (2b-54b: İnceleme-Metin-Aktarma-Dizin)* (Tez No. 751579) [Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Trask, R. L. (1993). *A dictionary of grammatical terms in linguistics*. Routledge.
- Tüş Tabirnamesi*. (t.y.). [El yazması]. Fransa Milli Kütüphanesi, Türkçe Yazma Eserler Koleksiyonu, No: 1004A.
- Uygur Tilining İzahlık Lugati (A-P)* (1990). Milletler Neşriyatı. (Uyghur)
- Uzuntaş, H. (2020). Günbed yazmasında fauna. *Dede Korkut'un Günbed yazması üzerine araştırmalar ve incelemeler*. Bilge Kültür Sanat.
- Üstünova, K. (2012). *Türkiye Türkçesi ad işletimi (biçim bilgisi)*. Sentez Yayınları.
- Van Valin, R. Jr. (2001). *An introduction to syntax*. Cambridge University Press. (In English)
- Yudahin, K. K. (1965). *Kirgizsko-Russkiy slovar* (Vol. 1). Glavnaya Redaksiya Kirgizskoy Sovetskoy Ensiklopedii. (In Russian)

Edilgen Yapılı Cümlelerde Gramatikal İlişkiler: Tuva Türkçesi Örneği

Grammatical Relations in Passive Sentences: The Example of Tuvan Turkish

Tuğba SARIKAYA AKSOY

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat
Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Bölümü, Ankara, Türkiye

Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of
Literature, Department of Contemporary Turkish
Dialects and Literatures, Ankara, Türkiye

Açıklama: Bu çalışma, 2025 yılında Gazi
Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde
tamamlanan *Tuva Türkçesinde Çatı*
(*Karşılaştırmalı Bir İnceleme*) başlıklı doktora
tezinden türetilmiştir.

Explanation: The study is based on the doctoral
dissertation entitled *Voice in Tuvan Turkish (A
Comparative Study)*, submitted to the
Graduate School of Education at Gazi
University in 2025.

Geliş Tarihi/Received 17.02.2025
Revizyon Talebi/Revision 09.05.2025
Requested
Son Revizyon/Last Revision 15.05.2025
Kabul Tarihi/Accepted 18.05.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 28.05.2025

Sorumlu Yazar/Corresponding author:
Tuğba Sarıkaya Aksoy
E-mail: tugba.sarikaya@hbu.edu.tr

Atıf: Sarıkaya Aksoy, T. (2025). Edilgen
yapılı cümlelerde gramatikal ilişkiler:
Tuva Türkçesi örneği. *Comparative
Turkish Dialects and Literatures*, (7), 38-
46.

Cite this article: Sarıkaya Aksoy, T.
(2025). Grammatical relations in passive
sentences: The example of Tuvan
Turkish. *Comparative Turkish Dialects
and Literatures*, (7), 38-46.

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-
NonCommercial-NoDerivatives 4.0

Öz

Edilgenlik, özneye yönelen ve özneyi etkileyen eylemlerden oluşan bir kategoridir. Edilgenlik sadece biçimbirimlerle değil, aynı zamanda sözlüksel ve sözdizimsel işaretleyicilerle de ifade edilir. Bu çalışmada, Sibirya grubu Türk lehçelerinden biri olan Tuva Türkçesinde sözdizimsel edilgenlik işaretleyicileri tespit edilerek bu cümlelerdeki gramatikal ilişkiler *işlevsel dilbilgisi* kuramına göre incelenmiştir. Buna göre Tuva Türkçesinde edilgenliğin *çandır* “tarafından”, *arkaik temel edilgen yapılar* ve *etken görünümlü edilgen yapılar* olmak üzere üç sözdizimsel işaretleyicisi olduğu tespit edilmiştir. Tuva Türkçesi edebî metinlerinden seçilen örneklem doğrultusunda bu sözdizimsel işaretleyicilerin olduğu cümlelerde cümlenin yüklemi ile tümleci arasında ve cümlenin yüklemi ile öznesi arasındaki gramatikal ilişkilerin yalın hâl, yönelme, bulunma, çıkma hâli ve iyelik eki ile sağlandığı görülmüştür. Bu çalışma, Tuva Türkçesinde sözdizimsel edilgen yapı cümlelerde gramatikal ilişkilerin nasıl geliştiğini göstermek ve alandaki eksikliği gidermek amacıyla hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: çatı, edilgenlik, gramatikal ilişki, Tuva Türkçesi

ABSTRACT

The passivity has a category of actions directed at the agent and affecting the agent. Passivity has expressed not only by morphemes, but also by lexical and syntactic markers. In this study, syntactic passivity markers in Tuvan Turkish, one of the Siberian group Turkish dialects, have been identified and grammatical relations in these sentences have been analysed according to the theory of *functional grammar*. Accordingly, it has been determined that there are three syntactic markers of passivity in Tuvan Turkish: *çandır* ‘by’, *archaic basic passive constructions* and *passive constructions with active appearance*. Based on the sample selected from Tuvan Turkish literary texts, it has been observed that in sentences containing these syntactic markers, the grammatical relations between the predicate and the complement of the sentence and between the predicate and the subject of the sentence have been provided by the nominative, dative, locative, ablative and possessive suffixes. This study has been prepared to show how grammatical relations develop in sentences with syntactic passive structure in Tuvan Turkish and to fill the gap in the field.

Keywords: voice, passivity, grammatical relations, Tuvan Turkish

Giriş

Tuva Türkçesi, Türk lehçelerinin Kuzeydoğu grubunda Altay, Hakas, Şor, Tofa, Çulım ve Saha Türkçesiyle birlikte Sibirya grubu Türk lehçeleri içindedir. Bu çalışmada, Tuva Türkçesinde sözdizimsel edilgenlik işaretleyen cümlelerde gramatikal ilişkilerin nasıl olduğu incelenmektedir.

Çatı; zaman, görünüş ve kip/kiplik ile ilgili eylemin sözlüksel olarak da incelendiği bir gramer kategorisidir. Ayrıca çatı eylemin biçimbirimsel bir değişimi olarak da görülür. Eylemin özne, nesne ve tümleçler ile olan ilişkisi çatı kategorisinin temelini oluşturur. Araştırmacılar tarafından çatı için farklı tanımlama ve sınıflandırmalar yapılmıştır. Çatının edilgen, ettirgen, dönüştürücü ve işteş çatı türleri olduğu daha çok kabul edilen bir sınıflandırmadır.

Dünya dillerinde ve Türk dilinde çatı kategorisi üzerine oldukça fazla çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda her bir araştırmacının farklı yöntemler doğrultusunda çatıyı inceledikleri ve tartıştıkları görülmektedir. Türk dilinde konuyla ilgili yapılan çalışmalar daha çok çatının biçimbirimsel düzlemde incelendiği çalışmalardır. Ancak son yıllarda yapılan çok az çalışmada çatının bağlam üzerinden de incelenmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu çalışma ile çatı kategorisinin bir türü olan edilgenliğin sözdizimsel yönü ele alınarak cümledeki gramatikal ilişkilerin tespit edilmesi ve alana katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Bu çalışmada öncelikle edilgenlik hakkında bilgi verilecek; ardından çalışmanın kuramsal çerçevesi ve yönteminden bahsedilecektir. Çalışmanın inceleme bölümünden önce Tuva Türkçesinde edilgenliğin nasıl yapıldığı anlatılacak ve inceleme bölümü olan sözdizimsel edilgen cümlelerde gramatikal ilişkiler (1. çandır “tarafından”, 2. Arkaik temel edilgen yapılar, 3. Etken görünümlü edilgen yapılar) edebî metinlerden seçilen örnekler temelinde ayrıntılı bir şekilde incelenecektir

Edilgenlik

Bir gramer kategorisi olarak *edilgenlik* (passivity) sadece özneye yönelen ve özneyi etkileyen eylemlerin oluşturduğu bir kategoridir. Bu durumda bir cümlede “öznenin belirlenmesi” önemli bir rol taşımaktadır. Edilgen eylemlerin öznesi, olma ve yapma bildiren bütün eylemler olabilir. Edilgenlik, kılıcıya karşılık gelen öznenin taşıdığı tematik bir role ve nesnenin taşıdığı tematik bir role sahip olmayan etkilenen bir üyeye sahiptir (Klaiman, 1988, s. 26). Batı dilbiliminde edilgenlik sıklıkla geçişlilik terimiyle beraber ele alınmaktadır. Araştırmacıların çoğu edilgenleşmeyi bir dönüşüm süreci olarak kabul ettiğinden, bu sürecin gerçekleşmesi için etken bir cümlede geçişli olması gerekir. Edilgenleşme süreci *indirgeme* (demotion) ve *yükselme* (promotion) olmak üzere iki aşamaya sahiptir. *İndirgeme*, etken yapıdaki bir cümlede öznesinin edilgen yapıda cümleden silinmesi, *yükselme* ise etken bir cümlede özne olmayan bir üyenin edilgen cümlede özne konumuna yükselmesidir (Siewierska, 1986, s. 44; Klaiman, 1988, s. 26; Crystal, 2008, s. 353).

Dilbilimsel olarak edilgenlik, bir cümlede etkilenen (nesne) konumda olan bir üyenin kılıcı (özne) üye konumuna yükselmesidir. Bu olay gerçekleşirken eylem çeşitli edilgenlik biçimbirimlerini alabildiği gibi herhangi bir edilgenlik biçimbirimi almadan da edilgen yapılabilir ve edilgenlik işlevi taşıyabilir (Sarıkaya Aksoy, 2021, s. 129).

Türk dilinde edilgen bir cümle içinde öznenin varlığından bahsedilmese de derin yapıda mutlaka bir özne vardır (Üstünova, 2012, s. 8). Çünkü cümle içinde edilgenlik biçimbirimini almış bir eylem ya edilgenlik ya da öznesizlik (meçhullük) ifade eder. Geçişsiz eylemlerden edilgen yapılar türetildiğinde *kişisiz edilgen yapılar*, geçişli eylemlerden edilgen yapılar türetildiğinde *kişili edilgen yapılar* ortaya çıkar (Özsoy, 1990, ss. 52-53; Taneri, 1996, s. 47).

Dünya dillerinde edilgenlik, tipolojik (Shibatani, 1988), biçimsel (Chomsky, 1957, 1993; Bybee, 1985; Dahl, 1985), sözdizimsel (Givón, 1988) ve işlevsel (Dik, 1979, 1989; Keenan & Dryer, 2006) yaklaşımlara göre ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir. Türk dilinde ise konuyla ilgili son yıllarda yapılan çalışmalarda edilgenliğin biçimbirimsel yönü yanında sözdizimsel ve anlam bilimsel yönlerine de yer verilmeye başlanmıştır (Özsoy, 1990; Sezer, 1991; Taneri, 1996; Demircan, 2003; Barutcu Özönder, 2024).

Kuramsal Çerçeve

Çalışmanın kuramsal temelini *işlevsel dilbilgisinin* ortaya koyduğu temel ilke ve kavramlar oluşturur. *İşlevsel dilbilgisi*, 1978 yılında Simon C. Dik tarafından geliştirilen dilin doğasına işlevsel açıdan bakmaya dayanan genel bir kuramdır. Bu kuram Chomsky’nin *üretici dönüşümsel dilbilgisi* kuramına dayanır. *İşlevsel dilbilgisi* yapıda değil bağlamda görülen yüklem ile cümledeki diğer öğeler arasındaki ilişkiye dayanır. Dili daha geniş açıdan ve edimsel olarak işleyen bir kuramdır. Dilin dilsel ifadelerini tipolojik, psikolojik ve edimsel açıdan yeterli biçimde tanımlamaya ve açıklamaya çalışır (Dik, 1989, ss. 12-16). *İşlevsel dilbilgisi* işlevi anlambilimsel, sözdizimsel ve edimbilimsel düzlem olmak üzere üç düzlemde inceler. Bu çalışmada Tuva Türkçesinde edilgenliğin sözdizimsel düzlemde ifade edildiği cümlelerde hangi gramatikal ilişkiler içinde olduğu tartışılmıştır.

Gramatikal ilişkiler (grammatical functions), fiiller, isim ve isim öbekleri, sıfatlar, edatlar ve bunların isteme bağlı yönettiği cümle unsurları arasında bulunan yapısal bir ilişkidir. Gramatikal ilişkiler fiilin belirlediği yapısal ölçütlere göre belirlenir ve Türkçede durum ekleriyle ifade edilir. Her durum ekli unsur bir yapı unsurudur ve fiilin gerek duyduğu zorunlu veya seçimli tamlayıcılardan biridir. Cümledeki unsurları arasındaki yapısal ya da gramatikal ilişkileri belirleyen durum ekleri öğelerin belirlenmesinde en önemli ölçüttür (Jakendoff, 1972, s. 25; Doğan, 2010, s. 227).

Dilbiliminde gramatikal ilişkiler, bir cümledeki isim grubunun fiille olan ilişkisidir. Gramatikal ilişkilerde en önemli kavramlar *özne* ve *nesne*’dir. Ayrıca *dolaylı tümleç* de gramatikal ilişkilerde önemlidir (Trask, 1993, s. 112). Özne, nesne ve dolaylı tümleç yüklemle olan ilişkilerinde tamamen sözdizimsel ilişkileri gösterir ve bazı gramatikal değişimlerde (edilgenlik, ettirgenlik, dönüşlülük vb.) önemli rol

oyunlar. Bu kavramlar ayrıca farklı anlamsal rolleri de ifade eder. Dolayısıyla durum ekleri ile anlamsal roller arasında bağ olduğunu söylemek mümkündür. Cümlelerin öğelerinin belirlenmesinde anlamsal rol yani işlev ön plandadır. Ancak anlamsal rollerin kaç tane olduğu konusunda birlik olmadığı görülmektedir. *Edici, etkilenen, deneyimci, alıcı, hedef, araç, yer, kaynak* vb. anlamsal rollerden söz edilir (Van Valin, 2001; Givón, 2001, s. 108; Erdem, 2006, s. 525). Bu çalışmada sadece cümlelerin öğeleri arasındaki gramatikal ilişkilerden bahsedilecektir.

Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışmada, nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Veri toplama aracı olarak doküman/metin analizi yönteminden faydalanılmıştır. Bu doğrultuda Tuvaca roman, hikâye, masal vb. edebî türlerin yanı sıra Tuvaca gramerler, ders kitapları ile Tuvaca-Rusça, Rusça-Tuvaca sözlükler çalışmanın veri tabanını oluşturmaktadır. Bu veri tabanından taranan örneklem neticesinde edilgenliğin sözdizimsel yaklaşımına uygun örnekler tespit edilmiştir. Bu örnekler üzerinden sözdizimsel edilgenliği işaretleyen cümlelerdeki gramatikal ilişkilerin nasıl olduğu irdelenmiştir. Konu ile ilgili örneklem, öncelikle gramatikal olarak bölümlere ayrılmış, ardından Türkiye Türkçesine aktarılmış ve örneğin alındığı eserin kısaltması ve sayfa numarası da belirtilmiştir.

Tuva Türkçesinde Edilgenlik (Kaçığdaaşkın Glagoldarı)

Edilgenlik, Tuva Türkçesinde *kaçığdaaşkın glagoldarı* olarak kullanılır. Bu kategori işlev ve şekil olarak dönüşlülük çatısına yakındır. Edilgenlik, bir nesnenin dışarıdan maruz kaldığı eylemi ifade ederken; dönüşlülük, nesnenin kendine yönelik veya kendisi için yapılan eylemi ifade eder (Biçe-ool & İshakov, 1957, s. 196; İshakov & Palm'bah, 1961, s. 290; Sat & Salzıımaa, 1980, ss. 157-158; Koçoğlu Gündoğdu, 2018, ss. 287-289).

Edilgenlik işaretleyicisi almış bir eylem bağlama göre edilgenlik veya dönüşlülük bildirebilir. Örneğin, *tıp-* “bulmak” geçişsiz eyleminden *tıvıl-* “bulunmak”, “olmak, oluşmak, doğmak” edilgen eylemi oluşmuştur. *Solun bodal tıptıp kelgen* “İlginç bir fikir doğdu.” (dönüşlülük işlevi). *Çitken nom tıptı bergen* “Kaybolan kitap bulundu.” (edilgenlik işlevi) (İshakov & Palm'bah, 1961, s. 290).

Tuva Türkçesinde *-(X)l-* [*hosta-l-* “serbest bırakılmak” (<*hosta-* “serbest bırakmak”), *adırl-l-* “ayrılmak” (<*adırl-* “ayırarak”), *-tıl/-tıl-* [*kut-tul-* “dökülmek” (<*kut-* “dökmek”), *-n-* [*ınça-n-* “öyle yapılmak” (<*ınça-* “öyle yapmak”), *-Dıl-* [*bil-din-* “bilinmek” (<*bil-* “bilmek”), *kıl-dın-* “yapılmak” (<*kıl-* “yapmak”)]] ve *-t-* [*sana-t-* “saydırılmak” (<*sana-* “saymak”)]] işaretleyicileri biçimbirimsel edilgenlik işaretleyicileri olarak kullanılır (İshakov & Palm'bah, 1961, s. 290; Sat & Salzıımaa, 1980, s. 157-158; Koçoğlu Gündoğdu, 2018, s. 288).

Tuva Türkçesinde edilgenlik kategorisi biçimsel tipolojiye göre biçimbirimsel, sözdizimsel ve sözlüksel edilgenlik olarak; işlevsel tipolojiye göre anlam bilimsel ölçütlere göre doğrudanlık ve dolaylılık değişkenlerine göre incelenmiştir (Sarıkaya Aksoy, 2021, s. 154). Bu çalışmada *işlevsel dilbilgisi* kuramına göre sözdizimsel edilgen cümlelerdeki gramatikal ilişkiler ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

1. Sözdizimsel Edilgen Cümlelerde Gramatikal İlişkiler

Edilgenliğin sözdizimsel olarak işaretlendiği cümlelerde edilgenlik ifadesi *çandır* “tarafından” sözcüğünün cümle içinde etken bir eyleme bağlanmasıyla karşılanır. Ayrıca arkaik temel edilgen eylemler ve etken görünümlü edilgen eylemler de sözdizimini etkileyen unsurlardır.

1.1. *çandır* “tarafından”

Tuva Türkçesinde “tarafından” anlamına gelen *çandır* sözcüğünün etken bir eylemden önce kullanıldığı bazı durumlarda edilgenlik işlevi ortaya çıkar.

(1) *Börü çandır ızır-gaş, diji hak di-di.*

kurt tarafından ısır-ZFE dişi hık de-GEÇ1-3.TK

“Kurt tarafından ısırılınca, dişi hık dedi!” (Kenin Lopsan, 2015, s. 67).

(1). örnekte geçen *börü çandır ızır-gaş* “kurt tarafından ısırılınca” söz öbeğinde herhangi bir edilgenlik işaretleyicisi yoktur. Ancak *çandır* “tarafından” sözcüğü bu söz öbeğinde bir eylemin birisi veya bir şey tarafından yapıldığını gösterdiği için edilgenlik işlevini ortaya çıkaran dolaylı unsurlardan biri olmuştur. *-gAş* zarf fiil ekini alan *ızır-* eyleminin öznesi *börü* “kurt” sözcüğü ile olan gramatikal ilişkisi yalın hâlde sağlanmıştır. Öznenin yalın hâlde kalmasını sağlayan unsur *çandır* “tarafından” sözcüğüdür.

Tuva Türkçesinde, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi *Ayşe arkadaşları tarafından seviliyor* gibi sözdizimsel bir yapı yoktur. Burada kılıcı üye aktif değilse yönelme hâli eki almış bir isimden sonra ettirgen eylemli sözdizimsel bir yapı kullanılır: *Sarıg ool akızın-ga tıp-tır-i-p algan*

“Sarıg ool ağabeyi tarafından bulunduruldu.”, *Sarıg ool it-ka ızır-t-ı-p-kan* “Sarıg ool köpek ısırtıldı.” (Grunina, 2000, s. 210). Yönelme hâli eki almış bu kelime cümleye *tarafından* anlamı katarak eylemi edilgenleştirir:

(2) *Biçii Yuldus-tuñ ada-iye-zi, törel-der-i*

küçük Yıldız-İLG baba-anne-3.TK İYL akraba-ÇK-3.TK İYL

tulçuuşkun-nar üye-zi-n-de ejelekçi-ler-ge

savaş-ÇK zaman-3.TK İYL-ZMRN-BUL istilacı-ÇK-YÖN

öl-ür-t-ken.

öl-ETT-ETT-GEÇ2-3.TK

“Küçük Yıldız’ın anne babası, akrabaları savaşlar sırasında istilacılar tarafından öldürülmüşler.” (Dığınday, 2015, s. 50).

(2). örnekte geçen *öl-ür-t-* “öldürtmek” (<*ödür-* “öldürmek”) eylemi *-ür-* ve *-t-* ettirgenlik biçimbirimlerini alarak kullanılmıştır. Ancak bu biçimbirimlerin buradaki işlevi ettirgenlik değil edilgenlik bildirmektir. *ölürt-* eylemine edilgenlik işlevini veren kendinden önce kullanılan *ejelekçiler-ge* “istilacılar tarafından” sözcüğündeki *-GA* yönelme hâli ekidir. *ejelekçiler* “istilacılar” sözcüğüne eklenen *-GA* yönelme hâli eki cümleye “tarafından” anlamı katmıştır. Cümlelerin yüklemi ile tümleci arasındaki gramatikal ilişki yönelme hâli eki ile sağlanmıştır.

(3) *Bodu aşak-tar-ga megele-d-(i)p çora-an*

kendisi erkek-ÇK-YÖN yalan söylemek-ETT-ZFE YRDF-SFE

bol-gaş, er kiji bürü-zü-n samın sandargay, megeçi

YRDF-ZFE er kişi her-3.TK İYL-BEL bozguncu yalancı

de-p bil-(i)p çoru-ur amıtan-dır.

de-ZFE bil-ZFE YRDF-İFE canlı-BİL

“Kendisi **erkekler tarafından aldatıldığından** her erkeği bozguncu, yalancı diye bilir.” (Monguş, 2009, s. 6).

(3). örnekte geçen *megele-d-* “kandırmak” (<*megele-* “yalan söylemek”) eylemi *-t-* ettirgenlik biçimbirimini alarak kullanılmıştır. Bu eylemden önce kullanılan *aşaktar-ga* “erkekler tarafından” sözcüğüne eklenen *-GA* yönelme hâli eki cümleye “tarafından” anlamı katarak eylemin edilgen işlev kazanmasında önemli bir rol oynamıştır. *megele-d-* eylemi ile bu eylemin tümleci arasındaki gramatikal ilişki yönelme hâli eki ile sağlanmıştır.

1.2. Arkaik Temel Edilgen Yapılar

Tuva Türkçesinde kılıcı üyenin bir eyleme maruz kaldığı, dışarıdan gelen bir eyleme karşı koyamadığı (doğa afetleri, duygular, hastalıklar vb.), genelde öznenin yararına olmayan durumları anlatmak için arkaik temel edilgen yapılar kullanılır (Terbish, 2019, ss. 149-154). Bu yapılara ayrıca Tarihi Türk lehçelerinin Eski Türkçe döneminde ve Çağdaş Türk lehçelerinde de rastlanmıştır¹. Bu yapıyı ifade etmek için kılıcı üye üzerine daha çok *-GA* yönelme hâli eki ve *-DAn* ayrılma hâli ekinin geldiği tespit edilmiştir:

(4) *Olar-nıñ şıray-ları aas-kejik-ten çayınna-l-(ı)p çora-an.*

onlar-İLG yüz-3.ÇK İYL mutluluk-ÇIK parla-EDL-ZFE YRDF-SFE

Olar-nıñ mur(u)n-u-n-da çaa amıdıral.

onlar-İLG ön-3.TK İYL-ZMRN-BUL yeni hayat

“Onların yüzleri **mutluluktan parlıyor**. Onların önünde yeni bir hayat.” (Dığınday, 2015, s. 123).

(4). örnekte *çayınna-l-* “parlamak” (<*çayınna-* “parlamak”) eylemi kendisinden önce gelen *aas-kejik* “mutluluk” sözcüğüne *-DAn* çıkma hâli ekinin eklenmesiyle *aas-kejik-ten çayınna-l-ı-p çoraan* “mutluluktan parlıyor” öbeği oluşmuştur. Bu öbek duygu ifade eden ve kendiliğinden gerçekleşen bir arkaik temel edilgen yapı örneğidir. Burada cümlelerin yüklemi ile tümleci arasındaki gramatikal ilişki çıkma hâli eki ile

¹ *Er yağı-ka tutsukdı* “Adam düşmana yakalandı.” (DLT II, s. 227); *Kişi yağı-ka basıktı* “Adam düşmana basıldı.” DLT III, s. 26); *Nik püür-ge çit sal-ğan* “Sığır kurda yenildi.” (Hakas-Anderson, 2005, s. 135) vb. Ayrıntılı bilgi için bakınız (Karabulut, 2011, s. 129-131).

sağlanmışır.

(5) *Orlanmaa elik deg şura-p bar-gaş, Kögel-diñ*

Orlanmaa dişi geyik gibi atla-ZFE YRDF-ZFE Kögel-İLG

moy(u)n-u-n-dan as-tın-a ber-gen.

boyun-3.TK İYL-ZMRN-ÇIK as-EDL-ZFE YRDF-GEÇ2-3.TK

“Orlanmaa dişi geyik gibi sekerek Kögel’in **boynundan asılıvermiş.**” (Çiñmit, 1994, s. 42).

(5). örnekte *moynun-dan as-tın-a bergen* “boynundan asılıvermiş” öbeği beklenmedik bir şekilde ve aniden gerçekleşen bir durumu ifade etmektedir. Burada Orlanmaa’nın Kögel’in boynundan birden asıldığı anlatılmaktadır ve bu durum dışarıdan gelen olumsuz bir eylemdir. -*DIn-* edilgenlik biçimbirimini almış *as-tın-* “asılmak” (<*as-* “asmak”) eylemi arkaik temel edilgen yapıya bir örnektir. Cümlelerin yüklemi ile tümleci arasındaki gramatikal ilişki çıkma hâli eki ile sağlanmışır.

(6) *Uk sumu-da areve-niñ ajıl-ı çugaa çok sayzıra-ar*

o köy-BUL devrimci gençlik-İLG iş-BEL şüphesiz geliş-SFE

de-p boda-aş, darga-vıs-tan çarı-l-dı-vıs.

de-ZFE düşün-ZFE müdür-1.ÇK-İYL-ÇIK ayrıl-EDL-GEÇ1-1.ÇK

“O köyde devrimci gençliğin işi şüphesiz gelişir diye düşünerek **başkanımızdan ayrıldık.**” (Toka, 2001, s. 45).

(6). örnekte *dargavıs-tan çarı-l-divıs* “başkanımızdan ayrıldık” öbeğinin bağlam doğrultusunda istenmeyen, mecburi bir eylem olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda -*l-* edilgenlik biçimbirimini alan *çarı-l-* “ayrılmak” (<*çarı-* “ayırarak”) eylemi arkaik temel edilgen yapıya bir örnektir. Bu eylem öznenin hoşuna gitmeyen bir durumu ifade etmektedir. Cümlelerin yüklemi ile tümleci arasındaki gramatikal ilişki çıkma hâli eki ile sağlanmışır.

(7) *İrey-niñ bagay karak-tar-ı-n-dan sız-(ı)l-gan*

ihtiyar-İLG kötü göz-ÇK-3.TK İYL-ZMRN-ÇIK süz-EDL-GEÇ2-3.TK

munğaral-dıñ bolgaş öörüşkü-nüñ elbek eves çaş-tar-ı,

sıkıntı-İLG ve mutluluk-İLG bol değil yaş-ÇK-3.TK İYL

damdıla-p çora-an.

damla-ZFE YRDF-SFE

“İhtiyarın iyi görmeyen **gözlerinden süzülen** sıkıntının ve mutluluğun çok olmayan yaşları damlıyormuş.” (Düpcür, 2011, s. 35).

(7). örnekte *ireyniñ bagay karaktarın-dan sız-(ı)l-gan munğaraldıñ bolgaş öörüşkünüñ elbek eves çaştarı* “ihtiyarın iyi görmeyen gözlerinden süzülen sıkıntı ve mutluluğun çok olmayan yaşları” öbeğinde geçen “gözlerinden süzülen” ifadesinde beklenmedik, istemeden ve kendiliğinden gerçekleşen bir durum söz konusudur. Bu doğrultuda -*l-* edilgenlik biçimbirimini almış *sız-(ı)l-* “süzülmek” (<*sız-* “süzme”) eylemi arkaik temel edilgen yapıya bir örnektir. *sız-(ı)l-* eyleminin olduğu öbek yapı içindeki gramatikal ilişki *karaktarın-dan* “gözlerinden” sözcüğünde geçen -*DAn* çıkma hâli eki ile sağlanmışır.

(8) *Men-i mın-da kel-gen de-eş kort-pa.*

ben-BEL bura-BUL gel-SFE de-ZFE kork- EMR OLSZ-2.TK

Kim-niñ-daa kara(k)-ı-n-ga köz-(ü)l-be-en men.

kimse-İLG-BAĞ göz-3.TKİYL-ZMRN-YÖN gör-EDL-OLSZ-GEÇ2 1.TK

“Ben buraya geldim diye korkma. Kimsenin **gözüne görünmedim.**” (Köjeldey, 1995, s. 22).

(8). örnekte *kim-niñ-daa karaan-ga köz-(ü)l-been men* “kimsenin gözüne görünmedim” cümlesinde öznenin yararına olmayan ve öznenin hoşuna gitmeyen bir durum vardır. Burada -*l-* edilgenlik biçimbirimini almış *köz-(ü)l-* “görünmek” (<*köz-* “görmek”) eylemi kendisinden

önce *karaan-ga* “gözüne” (<*karak-ı-n-ga*) sözcüğünü alarak arkaik temel edilgen yapıya ait bir örnek olmuştur. Cümlelerin yüklemi ile tümleci arasındaki gramatikal ilişki yönelme hâli eki ile sağlanmıştır.

1.3. Etken Görünümlü Edilgen Yapılar

Tuva Türkçesinde bir eylem biçimbirimsel bir edilgenlik işaretleyicisi almadan cümlede kullanılan sıfat fiiller, zarf fiiller ve geniş zaman eki yardımıyla anlamsal olarak edilgenliği işaretleyebilir. Tuva Türkçesinde etken görünümlü bir eylem bağlam çerçevesinde edilgen bir işleve sahip olabilir:

(9) *Baldı-zı-nın bir azı(g)-ı şıda-ş-payn*

balta-3.TK İYL-İLG bir kenar-3.TK İYL gücü yetmek-İŞT-OLSZ

sin-(ı)p çaştay ber-gen.

kır-ZFE dağıl-ZFE YRDF-GEÇ2-3.TK

“Baltasının bir kenarı dayanamayarak kırılazmış. (Hovalıg, 2015, s. 36).

(9). örnekte -p zarf fiil ekini almış *sin-(ı)p* “kırıp” (<*sin-* “kırmak”) eylemi *şınıp çaştay bergen* “kırılazmış” eylem öbeğiyle birlikte edilgen bir işlevde kullanılmıştır. Cümlelerin yüklemi ile özne görevinde kullanılan *baldızının bir azı* “baltasının bir kenarı” (<*azı<azıg-ı* “kenarı”) isim öbeği arasındaki gramatikal ilişki iyelik eki almış bir sözcük (*azı<azıg-ı* “kenarı”) ile sağlanmıştır.

(10) *Klass-tar-ı-n-da kiçeel-der ert-(ı)p tur-ar, ...*

sınıf-ÇK-3.TK İYL-ZMRN-BUL ders-ÇK geç-ZFE YRDF-SFE

daaş-şimeeni ün diñmitte-l-(ı)p tur-ar.

gürültü ses gürlü-EDL-ZFE YRDF-GNŞ-3.TK

“Sınıflarında dersler yapılırken ... gürültü patırtı birbirine karışır.” (Düpçür, 2011, s. 68).

(10). örnekte -p zarf fiil ekini almış *ert-(ı)p* “geçip” (<*ert-* “geçmek”) sözcüğü *tur-ar* yardımcı fiiliyle birlikte kullanılarak “yapılırken” anlamında edilgenlik işlevi kazanmıştır. Etken görünümlü edilgen işleve sahip bu zarf öbeğinin cümlelerin tümleci ile arasındaki gramatikal ilişki *klasstarın-da* “sınıflarında” sözcüğündeki -DA bulunma hâli eki ile sağlanmıştır.

(11) *Şkola-ga öören-(ı)p kir-gen çıl-(ı)m-da Spartak de-er*

okul-YÖN öğren-ZFE gir-SFE yıl-1.TK İYL-BUL Spartak de-SFE

ool-bile öñnüktej-i ber-gen men.

çocuk-VAS arkadaş ol-ZFE YRDF-GEÇ2 1.TK

“Okula başladığım yıl Spartak **denilen** çocukla arkadaş olmuştum. (Düpçür, 2011, s. 21).

(11). örnekte *de-er ool* “denilen çocuk” sıfat grubunda *de-* “demek” eylemi -er sıfat fiil ekini alarak çocuğu nitelemektedir. Burada sıfat fiil olarak kurulan bu eylem etken görünümlü olmasına rağmen, çocuğun adını başkasına belirtmek için, edilgen bir işlev kazanmıştır. Bu sıfat fiil öbeği ile sıfat fiili niteleyen “Spartak” arasındaki gramatikal ilişki eksiz bir şekilde sağlanmıştır.

(12) *Eki çem çi-ir bol-za, baş-tıñ mee-zi baza eki*

iyi yemek ye-SFE YRDF-ŞRT baş-İLG beyin-3.TK İYL BAĞ iyi

ajıl-da-ar de-p ertemden-ner bije-en.

çalış-SFE de-ZFE bilim adamı-ÇK yaz-GEÇ2-3.ÇK

“Bilim insanları iyi **beslenildiğinde** beynin de iyi çalışacağını yazmışlar.” (Monguş, 2009, s. 98).

(12). örnekte -Ar/-Ir sıfat fiil ekini almış *çi-* “yemek” eylemi kendinden sonra gelen yardımcı eylemle bağlanarak *çir bolza* “beslenilirse, beslenildiğinde” eylem öbeği oluşmuştur. Bu eylem öbeği kılıcsız edilgen bir işleve sahiptir. Bu yüzden cümle öğeleri arasındaki gramatikal ilişki herhangi bir durum ekine ihtiyaç duymadan sağlanmıştır.

(13) *Çudurukpay-nın dorug-a ber-gen iyi kıs uru(g)-u bil-ir.*

Çudurukpay-İLG büyü-ZFE YRDF-SFE iki kız çocuk-BEL bil-GNŞ-3. TK

Çudurukpay'ın büyümüş iki kız çocuğu olduğu **bilinir**." (Kudajı, 1992, s. 145).

(13). örnekte *-Ar/-Ir* geniş zaman ekini alarak kullanılan *bil-* "bilmek" eylemi herhangi bir edilgenlik işaretleyicisi almamıştır. Ancak bağlama baktığımızda Çudurukpay'ın iki kız çocuğu olduğunun bilindiği anlatılmak istenmiştir. Bu durumda eylem her ne kadar etken görünümlü olsa da edilgen bir işleve sahiptir. Bu cümlemin öznesi *Çudurukpay'ın doruga bergen iyi kıs uruu* "Çudurukpay'ın büyümüş iki kız çocuğu" isim öbeğinden oluşur ve yüklem ile arasındaki gramatikal ilişki 3. teklik şahıs iyelik eki almış bir sözcük (*uruu<urug-u* "çocuğu") ile sağlanmıştır.

(14) *Öske-ler-i dendii kaşpagay, at-kan ok deg, attıg-ar.*

başka-ÇK-BEL oldukça yiğit at-SFE ok gibi ak-GNŞ-3. TK

"Diğerleri oldukça çevik bir şekilde ok gibi fırlar." (Çiçmit, 1994, s. 84).

(14). örnekte *-GAN* sıfat fiil eki almış *at-kan* "atılmış" (<*at-* "atmak") eylemi *at-kan ok deg* "atılmış ok gibi" sıfat öbeği içinde edilgen bir işlev kazanmıştır. Bu sıfat öbeği ile cümlemin diğer öğeleri arasındaki gramatikal ilişki eksiz bir şekilde sağlanmıştır.

Tuva Türkçesinde yukarıda incelendiği gibi eyleme eklenen *-p* zarf fiil eki, *-Ar* ve *-GAN* sıfat fiil ekleri, *-Ar/-Ir* geniş zaman ekleriyle ifade edilen edilgenlik işlevinin yanında *-k* eylemden isim yapma ekinin eylemlere eklenmesiyle de edilgenlik işlevi oluşabilir²: *dej-i-k-* "delik" (<*dej-* "delmek"), *aj-i-k-* "açık" (<*aj-* "açmak"), *buz-u-k-* "kırık" (<*buz-* "kırmak") sözcükleri etken bir duruma sahipmiş gibi görünseler de bu sözcükler bir isimle kullanıldığında edilgenlik işlevleri ortaya çıkar:

(15) *Olur-gan kiji-ler-nin balıg-bışkın, ij-(ı)k- buz-(u)k*

otur-SFE kişi-ÇK-İLG yaralı şiş-FİYE boz-FİYE

arın-baj-i-n ergildir kayga-p, korg-a- korg-a

yüz-baş-3. TK İYL-BEL dönerek bak-ZFE kork-ZFE kork-ZFE

çed-e beer-di-vis.

yetiş-ZFE YRDF-GEÇ1-1.ÇK

"Oturana **şişik ve yaralı** yüzüne gözüne şaşkınlıkla bakarak, korka korka gidiverdik." (Sarığ-ool, 2008, s. 103).

(15). örnekte *ijik-buzuk* "şişik-yaralı" (*ij-i-k-* "şişik", *buz-u-k-* "bozuk, yaralı") ikileme grubu *-k* eylemden isim yapım eki alarak kurulmuş olsa da anlamsal olarak edilgen bir işleve sahiptir. Bu söz öbeği *olur-gan kiji-ler-nin balıg-bışkın, ijik-buzuk arın-bajın* "oturan kişilerin şişik ve yaralı yüzü" tamlama grubu içinde yer almıştır ve cümlemin diğer öğeleri arasındaki gramatikal ilişki eksiz bir şekilde sağlanmıştır.

Sonuç

Bir cümledeki gramatikal ilişkiler, isim gruplarının yüklemle olan ilişkisi sonucunda belirlenir. Gramatikal ilişkiler belirlenirken fiilin hangi unsurları istediği büyük önem taşımaktadır. Gramatikal ilişkilerde en önemli unsurlar özne, nesne ve tümleçtir. Bu kavramlar tamamen sözdizimsel ilişkileri gösterir.

Bu çalışmada öncelikle Tuva Türkçesinde edilgenliğin sözdizimsel olarak hangi işaretleyicilerle karşılandığı tespit edilmiş, ardından bu cümlelerdeki gramatikal ilişkiler edebî metinlerden seçilen örnekler temelinde incelenmiştir. Buna göre Tuva Türkçesinde edilgenliğin sözdizimsel yönü *çandır* "tarafından" sözcüğü, arkaik temel edilgen yapılar ve etken görünümlü edilgen yapılar olmak üzere üç bölüme ayrılmıştır. Cümlemin yüklemi ile tümleci arasındaki gramatikal ilişki *çandır* "tarafından" sözcüğü ile yapılan edilgen cümlelerde yalın hâl ve yönelme hâli eki ile; arkaik temel edilgen yapı cümlelerde çıkma ve yönelme hâli eki ile; etken görünümlü edilgen yapı cümlelerde ise cümlemin yüklemi ve öznesi arasındaki gramatikal ilişki iyelik eki, bulunma hâli eki ve yalın hâl ile sağlanmıştır.

² Bu durum sadece Tuva Türkçesinde değil diğer Çağdaş Türk lehçelerinde de tespit edilmiştir (Aksoy, 2021).

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author have no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kısaltmalar

BAĞ	bağlaç
BEL	belirtme hâli
BİL	bildirme
BUL	bulunma hâli
ÇIK	çıkma hâli
ÇK	çokluk
DÖN	dönüşlülük
ED	edilgenlik
EMR	emir kipi
ETT	ettirgenlik
FİYE	fiilden isim yapım eki
GEÇ1	1. Tip geçmiş zaman
GEÇ2	2. Tip geçmiş zaman
İFE	isim fiil eki
İLG	ilgi hâli
İŞT	işteşlik
İYİL	iyelik eki
OLSZ	olumsuzluk
SFE	sıfat fiil eki
ŞRT	şart eki
TK	teklik
VAS	vasıta hâli
YÖN	yönelme hâli
YÖNG	yön gösterme hâli
YRDF	yardımcı fiil
ZFE	zarf fiil eki
ZMRN	zamir n'si

Kaynaklar / References

- Barutcu Özönder, F. S. (2024). Nevâyî Dili ve Uslûbu: Belirtmeli Edilgen Kuruluşlar veya Ululama Edilgenleri ve Belirtme/İlgi Hâli Birleşmesi. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 21(2), 141-223.
- Biçe-ool, M. D. & İshakov, F. G. (1957). *Tıva dıldın grammatikazı. Fonetika bolgaş morfologiya: Ortumak şkolanın 5-6 klasstarga ööredilge nomu*. Tıvanın Nom Ündürer Çeri. (In Tuvan)
- Bybee, J. L. (1985). *Morphology: a study of the relation between meaning and form*. John Benjamins Publishing.
- Chomsky, N. (1957). *Syntactic structure*. Mouton. (In English)
- Chomsky, N. (1993). *A minimalist program for linguistic theory*. MIT Press. (In English)
- Crystal, D. (2008). *A dictionary of linguistics and phonetics* (6th ed.). Blackwell Publishing. (In English)
- Çiñmit, Ö. (1994). *Balalbas is (çeçen çugaalar)*. Tıvanın Nom Ündürer Çeri. (In Tuvan)
- Dahl, Ö. (1985). *Tense and aspect systems*. Basil Blackwell. (In English)
- Demircan, Ö. (2003). *Türk dilinde çatı*. Papatya Yayınları.
- Dıgınday, B. (2015). *Düneki çeleeş (kısa çeçen çugaalar)*. Tıvanın Nom Ündürer Çeri. (In Tuvan)
- Dik, S. C. (1979). *Functional grammar*. North-Holland Publishing Company. (In English)
- Dik, S. C. (1989). *The theory of functional grammar*. Foris. (In English)
- Doğan, N. (2010). Türkçede nesneyi belirleme sorunu. *Journal of International Social Research*, 3(10), 225-230.

- Düpcür, B. (2011). *Oruktar (barımdaalıg tooju, çeçen çüülder)*. Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri. (In Tuvan)
- Erdem, M. (2006). Türkçede gramatikal ilişkiler ve anlamsal roller. *Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri* (s. 523-529). Bilkent Üniversitesi.
- Givón, T. (1988). The pragmatics of word-order: predictability, importance and attention. M. Hammond vd. (Ed.), *Studies in syntactic typology* (s. 243-284). John Benjamins Publishing Company (In English)
- Givón, T. (2001). *Syntax: an introduction volume I*. John Benjamins Publishing Company. (In English)
- Grunina, E. A. (1997). Fiil çatısı üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 45(1997), 195-213.
- Hovalıg, V. Ç. (2015). *Kajar koygunak (uruglarga Tıva tooldar)*. Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri. (In Tuvan)
- Ishakov, F. G. & Pal'mbah, A. A. (1961). *Grammatika tuvinskogo yazıka*. Moskva. (In Russian)
- Jackendoff, R. S. (1972). *Semantic interpretation in generative grammar*. MIT Pres. (In English)
- Keenan, E. L. & Dryer, M. S. (2006). Passive in the world's languages. T. Shopen (Ed.), *Language typology and syntactic description* (s. 325-361). Cambridge University Press. (In English)
- Kenin Lopsan, M. (2015). *Deerniñ körünçüü (toju bolgaş çeçen çugaalar)*. Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri.
- Klaiman, M. H. (1988). Affectedness and control: a typology of voice system. M. Shibatani (Ed.), *Passive and voice* (s. 25-84). John Benjamins Publishing Company. (In English)
- Koçoğlu Gündoğdu, V. (2018). *Tuva Türkçesi grameri, metin-söz dizini*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Köjeldey, M. (1995). *Töreen çurttan ırakka (toojular, çeçen çugaalar)*. Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri. (In Tuvan)
- Kudaji, K. E. (1992). *Uygu çok Ulug-Hem (roman)*. (In Tuvan)
- Monguş, V. (2009). *Kadayınga kagdırtkan sen (çeçen çugaalar)*. Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri. (In Tuvan)
- Özsoy, A. S. (1990). Edilgen yapı. IV. *Dilbilimi Sempozyumu Bildirileri (17-18 Mayıs 1990)* (s. 47-58). Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Sarıg-ool, S. (2008). *Anğır-oolduñ toojuzu*. Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri. (In Tuvan)
- Sarıkaya Aksoy, T. (2021). *Tuva Türkçesinde çatı (karşılaştırmalı bir inceleme)* (Tez No. 681085) [Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Sat, Ş. Ç., & Salzıñmaa, E. B. (1980). *Amgı Tıva litaraturlıg dıl*. Tıvanıñ Nom Ündürer Çeri. (In Tuvan)
- Sezer, E. (1991). *Issues in syntax* [Unpublished Doctoral Dissertation, Harvard University]. (In English)
- Shibatani, M. (1988). *Passive and voice*. Benjamins. (In English)
- Siewierska, A. (1986). *The passive: a comparative linguistic analysis*. Croom. (In English)
- Taneri, M. (1996). Türkçede istemli/istemli-geçişsiz edilgen çatılar ve ağaç şemada zorunlu boğum. X. *Dilbilim Kurultayı Bildirileri (22-24 Mayıs 1996)* (s. 47-66). Ege Üniversitesi.
- Terbish, B. (2019). *Türkiye Türkçesi ve çağdaş Moğolcada çatı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Toka, S. (2001). *Ulug ujarje*. (In Tuvan)
- Trask, R. L. (1993). *A dictionary of grammatical terms in linguistics*. Routledge. (In English)
- Üstünova, K. (2012). *Türkiye Türkçesi ad işletimi (biçim bilgisi)*. Sentez Yayınları.
- Van Valin, R. Jr. (2001). *An introduction to syntax*. Cambridge University Press. (In English)